

VÁROSMÁRKA-ÉPÍTÉS MAGYARORSZÁGON, MEGYEI JOGÚ VÁROSAINK PÉLDÁIN KERESZTÜL

Buskó Tibor László

Busko.Tibor@uni-nke.hu,

http://akk.uni-nke.hu/uploads/media_items/busko-tibor-laszlo-cv.original.pdf

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.3.1

Absztrakt

Pénzügyi források hiányában nagyvárosaink fejlesztéspolitikáiban a marketingszemlélet többnyire alárendelt szerepet játszik, és/vagy a kommunikációs mix fogalomkörébe tartozó, viszonylag alacsony költségigényű városmárka-építésre helyezi a hangsúlyt. Ennek megfelelően a tanulmány a városmárka-építés sajátosságait kutatja megyei jogú városaink példáin keresztül. Ehhez elsőként meghatározza a városmárka fogalmát, illetve a kortárs pragmatikai kutatások egyik meghatározó keretelméletének, a relevanciaelméletre támaszkodva vázol egy olyan módszertant, amelynek keretei között bemutatathatók a városmárka-építés sajátosságai; majd kísérletet tesz a megyei jogú városaink marketingdokumentumaiban előforduló városmárkák, illetve városmárka-építési stratégiák kritikai elemzésére.

Kulcsszavak

városmarketing, márka, városmárka, relevanciaelmélet

CITY BRANDING IN HUNGARY, AS EXEMPLIFIED BY THE HUNGARIAN CITIES WITH COUNTY RIGHTS

Tibor László Buskó

Abstract

Due to financial constraints, marketing typically plays a subordinate role in the development policy of our cities, and/or it is limited to the city branding, a relatively low-cost element of the Communication Mix. Accordingly, this paper examines the specificities of city branding through the examples of the biggest Hungarian cities (officially: “the cities with county rights”). In order to do this, (a) I’ll define the term ‘city brand’, and outline a methodology – based on one of the most important contemporary communication theories, the relevance theory – that enables the evaluation of the individual city brands and brand architecture strategies; (b) I’ll conduct a critical analysis of some of the existing city brands as well as the brand building strategies of Hungarian cities with county rights.

Keywords

city marketing, brand, city brand, relevance theory

VÁROSMÁRKA-ÉPÍTÉS MAGYARORSZÁGON, MEGYEI JOGÚ VÁROSAINK PÉLDÁIN KERESZTÜL

Buskó Tibor László

1. A KUTATÁS TÁRGYA: VÁROSMÁRKA – VÁROSMÁRKA-ÉPÍTÉS

A **márka** (*brand*) a marketingtudomány egyik leggyakoribb, de gyakran vitatott, többféle értelemben használatos szakkifejezése. A különféle értelmezések közül talán az Amerikai Marketing Szövetség meghatározását szokás leggyakrabban idézni, amely szerint a márka lehet *“egy név, kifejezés, jel, szimbólum, dizájn vagy ezek kombinációja, amelynek célja, hogy egy eladó vagy eladói csoport termékét vagy szolgáltatását azonosítsa, és megkülönböztesse a versenytársakétól”* (Kotler–Keller 2012: 241). Mindez hasznos kiindulópontként szolgálhat számkra, de némi magyarázatot tesz szükségessé a márka strukturáltsági fokával kapcsolatban. A „név”, „kifejezés”, „jel”, „szimbólum”, vagy a „dizájn” szavak hallatán – összhangban a „brand” kifejezés elsődleges szótári jelentésével – nemigen asszociálunk többre, mint egy egyszerű bélyegre, amelyet a termékünkre nyomunk/termékünkbe égetünk. A következő fordulat – *„vagy ezek kombinációja”* – azonban már megengedi az összetett márkastruktúrák létét is. De miképpen értelmezhetők az efféle összetett márkastruktúrák, illetve hogyan építhetők fel a már említett egyszerűbb márkákból? A válasz a **márkahierarchia** fogalmának segítségével körvonalazható. Eszerint *„a márkahierarchia vizuálisan jeleníti meg a vállalat által alkalmazott márkaelemeket hierarchikus elrendezésben”,* úgymint *„vállalati márka → család-márka → egyedi márka → egyedi márka termékváltozata”* (Bauer–Kolos 2016, 97).

Vizsgálatunk voltaképpen tárgya, a **városmárka** felé a márkahierarchia fogalmának további elmélyítésén keresztül vezet az út. Kérdésünket a legegyszerűbb formában úgy tehetjük fel, mit jelöl elsősorban a (város)márka kifejezés? A kérdésre a következő lehetséges válaszok adhatók:

- (a) **A márkázott terméket vagy szolgáltatást.**¹ Mindezek alapján azok a hierarchikusan strukturált márkaelemek – beleértve a magát a várost megjelenítő **átfogó márka**, illetve az ehhez kapcsolódó termékekre és/vagy szolgáltatásokra referáló legkülönbözőbb **alárendelt márkák** – alkotják a városmárka-hierarchiát, amelyek elősegítik a városmarketing fő célját, a „város értékesítését” (Asworth–Voogd 1997). S hogy miképpen? Simon Anholt kutatásai alapján (Anholt 2007) a város értékesítésekor

---

¹ Philip Kotler és Kevin Lane Keller értelmezésében: *„a márkázás során termékeket és szolgáltatásokat ruházunk fel a márka erejével. A lényege a termékek megkülönböztetése egymástól. A fogyasztónak meg kell ismertetnie a fogyasztókkal, „kit” takar a márka (...), mit tud a termék és a fogyasztónak miért fontos.”* (Kotler–Keller 2012: 241)

megkülönböztetett figyelemben kell részesíteni annak *kompetitív identitását* (*Competative Identity*), amely a „(...) városok versenyképességének tényezőit keresi, tárja fel (...)” (Piskóti 2012: 311). Ne felejtsük azonban, hogy a versenyképesség eme tényezői a várostermék egyedi jellegzetességeinek köszönhetően sajátos formát öltenek. A legfontosabb két ilyen jellegzetesség a *város rugalmatlansága és komplexitása* (Hegyí 2007). Mindezt nemigen kell magyarázni: a város méreteiből és heterogenitásából adódóan roppant komplexnek tekinthető, márpedig minél komplexebb egy termék, annál nehezebb átalakítani működőképességének veszélyeztetése nélkül, illetve a változtatásra-fejlesztésre irányuló szándékok érvényesülését igen gyakran nehezítik meg a rugalmatlanság formáját öltő legkülönfélébb – például a helyi társadalom ellenállásából fakadó – akadályok (Buskó 2016b: 233).

- (b) ***A márkázott termékről vagy szolgáltatásról a vevő tudatában megjelenő képet (imázst).***² Eszerint a városmárka esetében nem elsősorban magára a városra, sokkal inkább a vevők tudatában megjelenő azon mentális reprezentációkra kell irányítani a figyelmünket, amelyek valamiképpen – például a márkakommunikáció eredményeként – elősegítik a város értékesítését. A városról képet (imázst) formáló vevők azonban semmi esetre sem tekinthetők homogén masszának, hanem különféle célcsoportokra bonthatók. Közülük a legegyszerűbb megközelítés a helyi lakosságot; a nem itt élő lakosságot mint tényleges és potenciális turistát, idetelepülő és meghatározó általános döntéshozót és befolyásolót; a helyi vállalkozásokat; a területen kívüli vállalkozásokat mint potenciális befektetőket, gazdasági partnereket; és a szakmai, politikai szervezetek, intézmények képviselőit mint befolyásolókat, közvetítőket emeli ki (Piskóti 2012: 102). Ebben az értelmezésben az említett célcsoportok a komplex termék- és szolgáltatáscsomagként értelmezett város egyes termékeiről és/vagy szolgáltatásairól alakítanak ki imázstartalmakat és – kedvező imázs esetén – meg is vásárolják azokat. De a város nem feltétlenül redukálható az ahhoz kapcsolódó termékek és/vagy szolgáltatások mechanikus összességére. Úgy is mondhatnánk, az egyes termékek és/vagy szolgáltatások mellett a vevőkben – függetlenül attól, hogy éppen melyik célcsoportba tartoznak – magáról a városról is kialakul valamiféle imázs, s ez a város valami olyan csakis rá jellemző, nehezen megfogható személyiségére lesz képes utalni, amelyet a helymarketing joggal jelöl a „*hely szelleme*” (*genius loci*) kifejezéssel (Skinner 2011). A *genius loci* azt is lehetővé teszi, hogy a városra jellemző termékekbe és/vagy szolgáltatásokba, illetve az ezekre referáló alárendelt márkákba – egyfajta hozzáadott értéként – beépülhessen a város átfogó márkájának az ereje is, tovább javítva azok értékesíthetőségét.
- (c) ***A márkázott termékről vagy szolgáltatásról alkotott képet a vevő tudatából az eladóba is áthelyezhetjük.*** Noha a marketingtudomány alapvető axiómaként kezeli a „*vásárlói igényekhez való alkalmazkodás*”³ szükségességét, a vevők tudatában megtalálható imázstartalmak formálása az eladó részéről is olyannyira komoly konstrukciós tevékenységet feltételez, hogy egész egyszerűen hiba lenne egy márkát a vevők tudatában lévő mentális reprezentációkra korlátozni. Ennek a menedzsment-megközelítésnek a lényegét szemléletesen adják vissza Jeremy Bullmore következő szavai: „*az emberi természet velejárója, hogy igyekszik márkaértékeket*

² Peter Cheverton szavaival: „*a jó márka egyik erőssége, hogy működésének javát a fejünkben végzi*”. (Cheverton 2005: 10)

³ Peter Drucker szerint „*a marketing célja a vásárló oly mértékű megismerése és kiismerése, hogy a számára kínált termék vagy szolgáltatás megfelelő legyen és szinte eladja önmagát*”. (Drucker 1973. Idézi Kotler–Keller 2012: 14)

kitalálni és felépíteni (...) A márkamenedzsment feladata, hogy minden fogyasztó számára megfelelő alapanyagot kínáljon, amelyből aztán úgy építi fel a márkát a saját agyában, ahogy azt a márka tulajdonosa szeretné” (Bullmore 1998. Idézi Randall 2000: 15). A városmarketing-tevékenységre vonatkoztatva ez annyit jelent, hogy a már említett kompetitív identitás a városok versenyképességének tényezőit *„mindazon aktivitásokat tartalmazó stratégiaként, menedzsmenttevékenységként értelmezi, melyek az adott (...) városról alkotandó pozitív megítélést építik”* (Piskóti 2012: 311)

A magunk részéről nem gondoljuk, hogy a fent említett három megközelítést okvetlenül szembe kellene egymással állítani, hiszen egy városmárka egyszerre jelölheti a terméket, kapcsolódhat a vevők tudatában megjelenő imázstartalmakhoz és tekinthető az eladó által motivált konstrukciós folyamat eredményének. Akárhogy is van, a hierarchikusan strukturált városmárkára vonatkozó iméanti megjegyzéseink még nemigen állnak össze a városmárka egy koherens – és a későbbiek során hasznosítandó – megközelítésévé. A következőkben erre teszünk kísérletet azáltal, hogy a (város)márkaépítés folyamatát, illetve magát a (város)márkát a kortárs pragmatikai kutatások egyik meghatározó keretelméletének, az úgynevezett **relevanciaelméletnek** (*relevance theory*) a kontextusába helyezzük.

2. A KUTATÁS MÓDSZERE: VÁROSMÁRKA-ÉPÍTÉS A RELEVANCIA-ELMÉLET KONTEXTUSÁBAN

Hamp Gábor definíciója szerint a *„relevanciaelmélet olyan kommunikációelmélet, amelynek célja, hogy pszichológiai értelemben valószerű kognitív keretben alapozza meg a (verbális) kommunikáció leírását, és amelynek elsődleges célja azoknak a mechanizmusoknak az azonosítása, amelyek megmagyarázzák, hogy az emberek hogyan kommunikálnak egymással”* (Hamp 2006: 47). Legfontosabb előzménye Herbert Paul Grice brit nyelvfilozófus munkássága, aki a relevanciát (vagyis annak feltételezését, hogy létezik az információnak olyan tulajdonsága, amely érdemessé teszi a feldolgozásra) a társalgás egyik maximájaként azonosította (Grice 1975). Ezt a felismerést továbbfejlesztve Dan Sperber és Deidre Wilson francia/brit nyelvészek már a relevancia fogalmára építették elméletüket. Eszerint a relevanciaelméletnek két alapvető elve van. A relevancia kognitív elve szerint *„az emberi gondolkodás hajlamos arra, hogy a relevancia maximalizálására irányuljon”*, míg a relevancia kommunikációs elve szerint *„a következtetési kommunikáció minden aktusa előfeltételezi saját optimális relevanciáját”*⁴ (Sperber–Wilson 2006: 178–179).

A kommunikáció bizonyos formáinak esetében az információ relevanciájának megállapítása, és ezzel együtt: a kommunikátor megnyilatkozása mögött álló szándékok kikövetkeztetése nem okoz különösebb nehézséget. Különösen igaz ez azokban az esetekben, amikor a megnyilatkozás kontextusa, azaz a befogadó megnyilatkozással kapcsolatba hozható régi felvetéseinek összessége lényegében csak egyetlen következtetést tesz lehetővé. Példának okáért: a *„nemzet fővárosa”* városmárka hallatán a befogadó Magyarországon – hiszen minden bizonnyal tud arról a tényről, hogy Magyarország fővárosa Budapest, valamint a kommunikátorról is feltételezi ezt a tudást – szinte törvényszerűen arra fog asszociálni, hogy a kifejezés Budapestet nevezi meg. Vagy ugyanez a másik oldalról: ha a kommunikátor Magyarországon *„a nemzet fővárosáról”* beszél, akkor joggal számíthat arra, hogy erről a városmárkáról a befogadónak csakis Budapest juthat eszébe. Az efféle egyértelmű/konvencionális következtetési sémákat a relevanciaelmélet **erős implikaturáknak** nevezi.

⁴ *„Human cognition tends to be geared to the maximisation of relevance”, illetve „every act of inferential communication conveys a presumption of its own optimal relevance”.*

Egy másik esetben a kommunikátor megnyilatkozása mögött álló szándékok kikövetkeztetése már jóval komolyabb problémákat vehet fel. Példának okáért a „*Balaton fővárosa*” városmárka hallatán a befogadó egyaránt asszociálhat Siófokra, Keszthelyre vagy Balatonfüredre, azaz a Balaton partján fekvő három legjelentősebb település bármelyikére. Az említett városok közötti rivalizálásnak Magyarországon hosszú története van, amelyre – úgy tűnik – egyelőre az sem tudott pontot tenni, hogy a Magyar Szabadalmi Hivatal már 2000 májusában nyilvántartásba vette Keszthely Város Önkormányzatának a „*Keszthely, a Balaton fővárosa*” jelmondat oltalmára vonatkozó kérését (Ditróy 2013). Vagyis, igencsak kétséges – és csupán a kontextus részletes elemzése után valószínűsíthető –, hogy a befogadó a három említett város közül melyikre fog asszociálni a „*Balaton fővárosa*” városmárka hallatán, ezért ez esetben a kommunikátor sem várhatja el tőle, hogy probléma nélkül legyen képes dekódolni a közvetíteni szándékolt információt. Az efféle nem egyértelmű következtetési sémákat nevezi a relevanciaelmélet **gyenge implikaturáknak**.

Végül, a gyenge implikatura fogalmán keresztül érthetjük meg a relevanciaelmélet egyik centrális fontosságú témájának, a **metaforikus nyelvhasználatnak** a helyét és szerepét. A Magyar Értelmező Kéziszótár értelmezése szerint a metafora „*hasonlóságon alapuló szókép*”, amelyben az egymással összehasonlított két entitást a kortárs metaforaelméletek leggyakrabban a **forrástartomány** (az azonosító) és a **céltartomány** (az azonosított) terminusainak segítségével adják vissza.⁵ Dan Sperber és Deidre Wilson szerint a metafora a *laza beszéd* (*loose talk*) fogalomkörébe sorolható és leginkább a szó szerinti nyelvhasználat eseteivel állítható szembe (Sperber–Wilson 1985–6). A szó szerinti és a metaforikus nyelvhasználat közötti különbség azonban – és itt keresendő a relevanciaelmélet metafora-fogalmának a lényege – inkább fokozati jellegű: ha erős implikaturák által dominált következtetési sémákon keresztül jutunk el a céltartományig, akkor nyelvhasználatunkat inkább szó szerintinek, a gyenge implikaturák dominanciájának esetén pedig inkább metaforikusnak érezzük. Vizsgálatunk szempontjából talán annak van a legnagyobb jelentősége, hogy utóbbi esetben a kommunikátor megnyilatkozása mögött álló szándékok kikövetkeztetése a befogadó részéről jóval nagyobb erőfeszítést kíván, mint ahogy a kommunikátornak is jóval több energiát kell mobilizálnia ahhoz, hogy megfelelő mértékűre csökkentse a megnyilatkozás téves dekódolásából fakadó kockázatokat. Korábbi példánkra visszatérve: a „*Budapest a nemzet fővárosa*” kifejezést ma már a szó szerinti nyelvhasználat egyik tipikus esetének érezzük, mivel a forrástartomány („*a nemzet fővárosa*”) hibás céltartományhoz (pl. „*Pozsony*”) rendelése az erős (egyértelmű, konvencionális) implikációk dominanciája miatt gyakorlatilag kizárható, míg a „*Keszthely a Balaton fővárosa*” kifejezést félreérthetősége miatt sokkal inkább érezzük metaforikusnak. Végül, a szó szerinti és a metaforikus nyelvhasználat közötti fokozati különbségből az is következik, hogy egyes metaforikus kifejezések idővel a szó szerinti felé – vagy a szó szerintiek a metaforikus felé – közeledhetnek, illetve közelíthetők. Ahogy a XVI. században, a három részre szakadt Magyarország korában kevéssé lehetett egyértelmű a „*nemzet fővárosa*” kifejezés céltartománya (Buda?; Pozsony?; Gyulaférvár?), úgy az is elképzelhető, hogy ha Keszthely Város Önkormányzatának városmárka-építő tevékenysége sikerre vezet a közeljövőben, akkor a „*Balaton fővárosa*” kifejezés hallatán a releváns célcsoportok már többé-kevésbé automatikusan fognak Keszthelyre asszociálni.

Mindezek fényében már biztonsággal vázolhatjuk vizsgálatunk célját. Elsősorban azt szeretnénk megvizsgálni, miképpen hasznosíthatók a relevanciaelmélet egyes tanulságai a hazai városmárka-építési gyakorlat bemutatása és elemző jellegű értékelése során. És ezt nem csupán a várostermékre aggatott átfogó jellegű márkákra, hanem a teljes márkahierarchiára

⁵ A relevanciaelmélet előbbi helyett inkább a *topik* (topic), utóbbi helyett pedig a *vehikulum* (vehicle) kifejezést használja.

vonatkoztatva tesszük meg. Feltételezzük, hogy ha megfelelő elméleti keretek közé helyezzük a hazai városmárka-építés problematikus elemeit és követendő példáit, azzal hasznos iránymutatással szolgálhatunk a ma még szisztematikus marketingtevékenységet nem folytató városaink számára is.

3. A CÉLTARTOMÁNY

A felületes szemlélő számára úgy tűnik, vizsgálatunk céltartományának azonosítása nem vet fel különösebb problémákat, hiszen – mondhatnánk – a városmárka-építés kifejezésnek a városok márkaépítéséről kell szólnia. Ha azonban a hatályos fejlesztéspolitikai diskurzus alapvető jelentőségű dokumentumából, a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió címet viselő dokumentumból⁶ indulunk ki, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a helyi fejlesztéspolitikák fókuszában nem is annyira a városok, sokkal inkább a város és vonzáskörzete (az úgynevezett „*funkcionális várostérségek*”) állnak. A koncepció 3. 1. 2. 9. fejezete például egyértelműen leszögezi: „*a területi fejlesztések alapegységei a városok és a vidéki térségek együttműködésére épülő, a várost és vonzáskörzetét magában foglaló várostérségek lesznek (szakmai kifejezéssel funkcionális várostérség – FVT). Lehatárolásuk alapulhat a különböző funkciók vonzáskörzeteit kimutató területi elemzésekre, de ugyanígy a térségi együttműködési hagyományokra és a térségi identitásminták eloszlására is*”. A gyakorlat azonban mást mond. Áttekintve az ezredforduló óta eltelt időszak fejleményeit, pont azoknak a funkcionális várostérségeknek a látványos visszaszorulását tapasztalhatjuk, amelyeket a Konceptió a helyi területi fejlesztések alapegységeinek nevez. Gondolhatunk itt elsősorban a „kistérség” fogalmára, amelynek kettős értelmezése – központilag definiált és lehatárolt (top down) versus önszerveződő (bottom up) kistérségek – a rendszerváltást követő időszakban egyértelműen uralta az úgynevezett alsó középszintről szóló közigazgatási-területfejlesztési diskurzust (Buskó 2009). A kétféle kistérség-fogalom közötti ellentétet – egyfajta kompromisszumos megoldásként – a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásairól szóló 2004. évi CVII. törvény oldotta fel. S hogy miképpen? Maguknak a többcélú kistérségi társulásoknak a határait a Központi Statisztikai Hivatal rögzítette, azonban megalapításuk és a hozzájuk való csatlakozás – mivel az akkori alkotmányos szabályozás nem tette lehetővé a kötelezően előírt társulásokat – csakis az érintett települések szabad döntésének eredménye lehetett. Azt, hogy ennek ellenére a többcélú kistérségi társulások rendszere a 2005. év folyamán nagyjából mégis általánossá vált, a törvényalkotó különféle indirekt ösztönzők segítségével érte el. Konkrétabban: a 2004. évi CVII. törvény a mindenkor éves költségvetési törvényben elkülönített ösztönző támogatást irányozott elő azoknak a többcélú kistérségi társulásoknak, amelyek legalább az oktatáshoz és neveléshez, a szociális és egészségügyi ellátáshoz, valamint a területfejlesztéshez tartozó egyes feladat- és hatáskörök ellátásáról gondoskodnak (2004. évi CVII. tv. 2. § (2) bekezdés). A helyzet 2013. január elsejétől változott meg alapvetően, amikor is hatályát veszítette a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásairól szóló törvény. Ez ugyan elvileg még nem jelentette a többcélú kistérségi társulás intézményének megszűnését,⁷ de az indirekt ösztönzők elapadása és az önálló kistérségi munkaszervezetek megszűnése – a székhelytelepülés polgármesteri hivatalába történő integrációjuk (Belügyminisztérium 2012) – kevés kivételtől eltekintve mégiscsak az említett társulások elhalását vonta maga után.

---

⁶ Elfogadta az Országgyűlés 1/2014. (I. 3.) határozatával.

⁷ A helyi önkormányzatok társulásairól és együttműködéséről szóló 1997. évi CXXXV. törvény ugyan szintén hatályát veszítette, de az ugyanekkor hatályba lépő Möt. 4. fejezete továbbra is fenntartotta az önkormányzati társulás intézményét.

A változásnak vizsgálatunk szempontjából is fontos következményei vannak: a 2013. január elsejét megelőző időszakban még – ha elszigetelten is – találtuk nyomát (kis)térségi távlatokban gondolkodó városmárka-építésnek, az ezt követő időszakban azonban teljesen eltűnt ez a gondolkodásmód. A (kis)térségi szintű városmárka-építésnek Salgótarján Megyei Jogú Város Salgótarján az Európai Unióban – Térségfejlesztés a korszerű városmarketing elemeivel című, 2005-ben elkészített marketingstratégiája lehet jó példája (=Salgótarján, 2005), hiszen az nem csak címében utal a (kis)térségi szintre, de a stratégiában felbukkanó városmárka sajátosságai is ezt látszanak alátámasztani. A szerzők azon javaslata ugyanis, hogy „*Salgótarján új városimázsát, arculatát a 'Salgótarján – Palócország fővárosa' szlogen, illetőleg márkanév köré célszerű felépíteni*” (Salgótarján 2005: 14), legalább annyira interpretálható Salgótarján, mint a térség – a szlogen szerint a Palócországnak nevezett néprajzi táj, a gyakorlatban és a szerzők által bevallottan inkább a Salgótarjáni kistérség – márkaépítésének első lépéseként.

Többcélú kistérségi társulások híján a térségi távlatokban gondolkodó városmárka-építésre manapság leginkább az úgynevezett turisztikai desztináció menedzsment (TDM) szervezetek vállalkoznak. Ezek kialakulása az 1100/2005. (X. 7.) Korm. Határozattal elfogadott Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégiáig vezethető vissza. Abból a célból, hogy a turisztikai ágazat a gazdaság motorjává válhasson, a stratégia öt átfogó célt (pillért) határozott meg, amelyek közül az ötödik a „*Hatékony működési rendszer kialakítása*” címet viselve irányozta elő a helyi és regionális TDM szervezetek kialakítását (Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005). Mivel a különféle TDM pályázatokon való részvételnek – valamint a TDM informatikai rendszerhez való hozzáférésnek – alapfeltétele a TDM szervezet megalakítása, a többcélú kistérségi társulásokkal szemben a TDM szervezetek mind a mai napig fontos szerepet töltenek be a hazai fejlesztéspolitika alsó középszintjén: hogy mást ne említsünk, a Magyar Turisztikai Desztináció Menedzsment Szövetség jelenleg 94 regionális és helyi TDM szervezetről tud Magyarország területén. (=TDM) A TDM szervezetek esetében néhol pedig nem csupán marketingstratégiákról, de – ezeken belül – térségi távlatokban gondolkodó városmárka-építésről is beszélhetünk. Így a Sopron Régió Turisztikai Központ Nonprofit Kft. desztináció és turizmusfejlesztési stratégiája 2016–2020 címet viselő dokumentum annak ellenére, hogy nem a város, hanem egy regionális TDM szervezet marketingstratégiája, „*Sopron brand és Sopron Régió márkapozicionálás formálását*” együtt, egymással szoros összefüggésben kívánja kialakítani. (=Sopron 2016: 24) Az efféle tagadhatatlanul előremutató példák azokban nem feledtethetik, hogy egy térségi távlatokban gondolkodó városmárka-építésnek nem szerencsés csupán a turisztikai dimenzióra korlátozódnia. S hogy mégis ez a helyzet, annak – fentiek alapján – elsődleges oka, hogy a jelenlegi fejlesztéspolitikák még nem alkalmazkodnak az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió ajánlásaihoz, vagyis a többcélú kistérségi társulások elhalását követően nem látszik az az intézmény, ami keretül tudna szolgálni egy térségi távlatokban gondolkodó, ám a turisztikai dimenzióval komplexebb jellegű városmárka-építésnek.

4. A FORRÁSTARTOMÁNY

A forrástartomány – vagyis a városmárka – vizsgálata során nagyvárosaink márkáit mint hierarchikusan felépített összetett márkákat közelítjük meg, ezért elsőként az **átfogó márkák** sajátosságait vonjuk elemzés alá, majd áttérünk az **alárendelt márkaelemek** vizsgálatára.

4. 1. Az átfogó márkák helye/szerepe a városmárka-építésben

Induljunk ki az átfogó márkákból. Itt rögtön beleütközünk a **márkanév** problematikájába, amelyek jelentősége aligha vitatható: Papp-Váry Árpád teljes joggal jegyzi meg, hogy „*a névnek óriási hatása van*” (Papp-Váry 2013: 102), azaz alapvető módon befolyásolja a szóban forgó termék és/vagy szolgáltatás értékesíthetőségét. A várostermék esetében „a márkanev ereje” azonban egy kissé másképp érvényesül. Piskóti István utal rá, hogy a klasszikus gyakorlat magát a földrajzi nevet (itt: a város nevé) használja márkanevként, ezt törekszik felépíteni, promotálni. (Piskóti 2012: 310) Igen ám, de a városnevek néhány kivételtől eltekintve⁸ „adottak”, a névadásban rejlő lehetőségek tehát a városmárka építése során meg lehetőségek korlátozottak. A legtöbb esetben a városnév inkább egy sikeres márkanev építési tevékenység eredményeként, a jövőben válhat hatásos márkanevvé, eltekintve persze azoktól a városnevektől, amelyek a hozzájuk kapcsolódó, s hosszú történelmi folyamat eredményeként kialakult pozitív imázs hatására eleve jól csengő márkaneveknek tekinthetők (Párizs, Róma stb. mint brand). Máskor – és az általunk vizsgált magyar városok márkanev építési gyakorlatának esetében inkább ez a helyzet – megnő az egyéb átfogó márkák szerepe, amelyek között kiemelt helyet foglalnak el a különféle szövegszerű **szlogenek** és vizuális **logók**. Alábbiakban mi is ez utóbbiakat részesítjük kiemelt figyelemben, nem feledve persze, hogy különféle szlogenek/logók aligha fedik le a „márka” kifejezés jelentésének teljes spektrumát.

Induljunk ki tehát megyei jogú városaink márkanev építési gyakorlatából. Ennek kritikai elemzése során abbéli meggyőződésünknek fogunk hangot adni, hogy egy átfogó márkanev akkor töltheti be funkcióját, ha megfelel az alábbi három kritérium mindegyikének:

(I) **Az átfogó márkákhoz kapcsolódó következtetési sémákat az erős implikatúráknak kell uralniuk.** A kritérium pontosabb értelmezéséhez használjuk fel a Kevin Lane Keller által kidolgozott *vevő alapú márkanev értékmódel* (customer-based brand equity model) tanulságait, mely szerint „*a márkanev vevő alapú márkanev értéke akkor pozitív, ha a fogyasztók a márkanev felismerésekor kedvezőbben reagálnak a termékre és a piaci eszközökre, mint amikor nem ismerik fel.*” (Kotler-Keller 2012: 284.). Ez abban az esetben érvényesülhet, ha – az egyik oldalról – az átfogó márkanev célterületét a befogadók/vevők minden különösebb erőfeszítés nélkül be tudják azonosítani (*ismerik*)⁹ és a hozzá kapcsolódó pozitív márkanev asszociációknak (imázs-tartalmaknak) köszönhetően érzelmileg is kötődni lesznek képesek hozzá (*elismerik*), a másik oldalról pedig a kommunikátornak/eladónak elegendő viszonylag kevés erőforrást mobilizálnia ahhoz, hogy elérje erre irányuló szándékát. Az természetesen nem csupán a kommunikátoron múlik, hogy rendelkezik-e a város eleve egy efféle, erős implikatúrák által dominált átfogó márkanevvel. De ha fennáll ez a helyzet, a városmárka-építés első és talán legfontosabb lépése könnyen megtehető. Konkrét példaként említhető a Veszprém Megyei Jogú Város által választott „*a királynék városa*” szlogen, hiszen – mint ahogy azt a város 2012-ben elkészített marketingstratégiájának lapjain olvashatjuk –, „*ez a szlogen egy olyan üzenet, ami mögött évszázadok óta lerakódó hiteles tartalom halmozódott fel és épült olyan erőssé, hogy ma már mindenki azonnal Veszprémre asszociál, ha hallja vagy olvassa.*” (Veszprém 2012: 3) Persze az ilyen kijelentésekkel meglehetősen óvatossággal kell bánni. Veszprém esetében ugyan el-

⁸ A kivételek közé tartoznak például az újonnan alapított városok (így Brazília 1960-ban alapított fővárosa, Brasília) vagy a megváltoztatott nevű városok (így a szocialista örökséggel való szakítás jegyében 1991-ben Tiszaújvárossá átnevezett Leninváros).

⁹ A marketingtudomány többnyire a *márkanev ismertség* (*brand awareness*) fogalmával utal a fogyasztónak arra a képességére, hogy a márkanev különböző feltételek mellett azonosítani tudja. A márkanev ismertség mint fogalom egyaránt magában foglalja a márkanev emlékezetből történő *felidézését* (*brand recall*) és az érzékelhető formában megnyilvánuló márkanev *felismerését* (*brand recognition*) képességét (Kotler-Keller 2012: 556).

marad „*a királynék városa*” szlogen ismertségének vizsgálata, de erre – mivel a szlogen széleskörű ismertsége Magyarországon többé-kevésbé evidenciaként kezelhető – nincs is feltétlenül szükség. Az elismertség – vagyis a „*a királynék városa*” és néhány egyéb, alternatív szlogenhez való érzelmi kötődés – vizsgálatára azonban már szükség lehet és meg is történt. Az ide kapcsolódó empirikus felmérés eredménye pedig igazolja is a kommunikátor hipotézisét, amennyiben a „*legnépszerűbb szlogen a Királynék városa, találónak értékelték a Kézilabda fellegvára javaslatot, legkevésbé jónak, találónak pedig az Ököváros, és a Nők városa szlogenjavaslatot tartották*” (Veszprém 2012: 47).

Ha viszont ilyen erős implikaturákat előhívó egyértelmű/konvencionális jelöltek nem állnak rendelkezésre, akkor a sikeres városmárka-építés érdekében a kommunikátornak extra erőforrásokat szükséges fordítania az átfogó városmárka kialakítására, illetve ismertté/elismertté tételére. Ehhez viszont még a legáltalósabb márkák esetében is magas színvonalú városmárka-építő tevékenységre (márkakommunikációra és/vagy kapcsolódó fejlesztési tevékenységekre) van szükség. Az efféle mesterségesen megkonstruált átfogó márkák nehézségei jól szemléltethetők *Szombathely megyei jogú város egy korábbi városmarketing stratégiájának példáján keresztül* (Szombathely 2008). A szerzőknek láthatóan nem az okozta a fejtörést, hogy Szombathely esetében hiányoznak azok az egyértelmű szlogenek, amelyeket átfogó márkaként lehetett volna hasznosítani. Hiszen a város távolabbi (a római korig visszamenő) múltjából fakadó előnyeire a „*Savaria*”, a közelmúltból származóakra pedig a „*Nyugat királynője*” megnevezés meglehetősen pontossággal utalt volna. Előbbi azonban még akkor is csupán részlegesen jeleníti meg a várost, ha a távolabbi múlt Szombathely kompetitív identitásának egy jelentős szeletére reflektál. A „*Nyugat Királynője*” szlogent pedig azért ítélték kissé túlzónak a szerzők, mert Szombathely az időközben a Nyugat-Magyarországi régió legjelentősebb városává fejlődött „*Győrrel bizonyos területeken soha nem lesz képes felvenni a versenyt, vagy csak olyan erőfeszítések árán lenne képes erre, melyek meghozatala irreális*.” (Szombathely 2008: 66) Ehelyett inkább a Szombathely jelenére reflektáló, bár egyáltalában nem ismert „*Szombathely – ahol mindig szombat van*” szlogennek a bevezetését javasolták,

- ◆ ami a „szombat” kifejezés miatt különösebb erőfeszítés nélkül Szombathelyhez asszociálható (ismertté tehető),
- ◆ és ami a szombati naphoz tartozó pozitív jelentéstartalmak miatt – „*a szombat az egyetlen napja a hétnek, amikor a fentebb említett stimuláló pezsgés és a kellemes, stresszmentes nyugalom egymás melletti létezése nem ütközik ellentmondásba*” (Szombathely 2008, 73) – az átfogó márka ezzel egyidejű elismerését is megkönnyíti.

A fenti márka nem ismertségéből fakadó kockázatokra kínál egy alternatív megoldást Szombathely megyei jogú város 2010-ben megindult új szemléletű városfejlesztése, amely a városmarketingben is egész más megközelítéseket és eredményeket hozott. Ennek megfelelően a város jövőképét – beleértve a célok elérésének szempontjából igen nagy jelentőséggel bíró városmarketing-tevékenységet – Szombathely/Savaria talán leghíresebb szülöttjének, Szent Mártonnak az örökségére szándékoznak felépíteni, mégpedig a következőképp: „*a 2000 éves múltira visszatekintő Szombathely és térsége virágzó kulturális, gazdasági és ipari központ, Szent Márton szellemi öröksége épülő vonzó és befogadó város, amely Magyarország nyugati kapujában Európa dinamikus fejlődő Alpok körüli térségének szerves része*.” (Szombathely 2014: 7) Ennek megfelelően 2010 után az önkormányzat is egyre gyakrabban használja ki a „*Szombathely Szent Márton városa*” szlogenben rejlő lehetőségeket, például a 2016-os Szent Márton Évhez kapcsolódó fejlesztésekkel kapcsolatban. (= Szombathely 2014: 95–98) Mindez legalább két okból tűnik szerencsésebbnek, mint a 2008-as alternatíva:

- ◆ ha a Kr. u. 316-ban vagy 317-ben született Szent Márton *örökségéről* beszélünk, nemcsak egyszerre reflektálunk Szombathelynek a római korig visszamenő múltjára és a jelenére, de a kettő között kontinuitást is teremtünk azáltal, hogy kihangsúlyozzuk: Szombathely jelenlegi, s a megcélzott jövőkép szempontjából is kulcsfontossággal bíró pozitív értékei a múltból táplálkoznak, azzal szerves egységet képeznek.
- ◆ a Szombathelyen/Savariában született, de Tours püspökévé, majd pedig a világ első katolikus királyságának (Franciaországnak) védőszentjévé váló Szent Márton alakja – ellentétben a „*Szombathely – ahol mindig szombat van*” típusú mesterségesen megalkotott szlogenekkel – nem csak Szombathelyen/Magyarországon, de az egész keresztény kultúrkörben ismert és elismert. Egy Szent Márton szellemi örökségén alapuló városmárka meg- és elismertetésére tehát az önkormányzatnak nem kell különösebb extra erőforrásokat fordítania.

(II) A második kritérium, hogy ***az átfogó (város)márkák sohasem célcsoportspecifikusak***. Ami annyit jelent, hogy az átfogó márkákat az összes releváns célcsoportnak egyszerre kell ismernie és elismernie. Ehhez mindenekelőtt el kell végezni a szóba jöhető célcsoportok szegmentációját, majd arra kell választ kapni, hogy a szóban forgó összes célcsoport képes-e különösebb erőfeszítések nélkül felismerni és elismerni a szóban forgó átfogó márkát. *Szombathely Megyei Jogú Város* 2010 utáni, Szent Márton örökségére építő városmarketing-tevékenysége minden bizonnyal kielégíti ezt a második kritériumot is. Anélkül, hogy hosszabban elidőznénk ennél a problémánál, csak annyit jegyezzünk meg, hogy egy „*Szombathely Szent Márton városa*” átfogó márka alighanem alkalmas arra, hogy azt az összes releváns célcsoport fel- és elismerje. Egyrésztől kétségkívül megszólíthatók általa a város római kori/ókeresztény múltja iránt érdeklődő bel- és külföldi turisták. Ahogy Szombathely megyei jogú város településfejlesztési koncepciójának lapjain olvashatjuk, ha kissé patetikus formában is: „*Szent Márton élő szellemi örökségének ápolása révén Szombathely egyre ismertebbé válik a világban, ami a megőrzött egyetemes értékek miatt a városba látogató turisták jelentős számában is megmutatkozik*”. (Szombathely 2014: 7) Másrésztől a többek között a gyógyító tevékenységéről is híres Tours-i püspök alakja alkalmas lehet a társadalmi szolidaritás értékeinek kihangsúlyozására, s így a városmarketing talán legfontosabb célcsoportjának számító helyi lakosság megszólítására is, hogy Szombathely valóban egy „*Szent Márton szellemi örökségére épülő, nyitott és szolidáris helyi közösséggel rendelkező város*” legyen (Szombathely 2014: 8). Ami pedig a város gazdasági fejlődése szempontjából kulcsfontosságú külső befektetők számára is fontos üzenet lehet.

(III) Végül ***az átfogó márkáknak alkalmasoknak kell lenniük arra, hogy hierarchikusan strukturált márkává fejlődjenek tovább***. Ezzel tulajdonképpen el is érkeztünk a márkaépítés következő lépéséhez, ami némi leegyszerűsítéssel nem jelent mást, mint annak a művészetét, hogy átfogó márkáinkhoz a lehető legmegfelelőbb módon tudjunk alárendelt márkaelemeket kapcsolni. A következőkben megpróbálunk rámutatni arra, mit jelent mindez.

4. 2. Összetett márkastruktúrák felépítése

Az összetett városmárka egy átfogó márkából, valamint a hozzá kapcsolódó alárendelt márkák olyan strukturált sokaságából áll, amelynek elemei a maguk specifikus módján szintén hozzájárulnak a város megismertetéséhez és elismertetéséhez. A „hozzájárulnak” fordulat apropóján azonban rá kell kérdeznünk: pontosan miben áll ezeknek az alárendelt márkáknak a szerepe, ha ismertséggel/elismertséggel már az átfogó márkák is rendelkeznek?

A válaszhoz tekintsük Dunaújváros Megyei Jogú Város 2004-ben elkészített városmarketing tervét. A dokumentum „*az ipari-logisztikai centrum és iskolaváros a Duna-partján*”

átfogó márkából indul ki (= Dunaújváros 2004: 4). Korábban már említettük, hogy az átfogó márka a kommunikátor abbéli szándékát közvetíti, hogy az átfogó márka céltartományát (a várost) az *összes* releváns célcsoport minden különösebb erőfeszítés nélkül be tudja azonosítani (*ismerje*) és a hozzá kapcsolódó pozitív márkaasszociációknak (imázstartalmaknak) köszönhetően érzelmileg is kötődni legyen képes hozzá (*elismerje*). Igen ám, de a Dunaújvárosnak nevezett komplex termék- és szolgáltatáscsomag egyes elemei közül – hogy csak taláalomra említsünk meg néhány célcsoportot – más lehet érdekes egy helyi lakosnak, más egy reménybeli külső befektetőnek és megint csak más egy turistának; azaz: az egyes célcsoportoknak a városhoz kapcsolódó más és más termékeket és/vagy szolgáltatásokat kell eladni. Ehhez némi leegyszerűsítéssel a következő három – a márkaépítés sikere szempontjából kulcsfontosságú – lépés vezet el:

- (a) mindeneelőtt fel kell térképezni a városhoz kötődő termékeket/szolgáltatásokat (a marketingtudomány szóhasználatával: el kell végezni ezek *értékauditját*);
- (b) majd végre kell hajtani *az auditált értékekhez kötődő imázstartalmak célcsoport-specifikus pozicionálását* (vagyis meg kell határozni az egyes auditált értékek helyét és szerepét a szóba jöhető célcsoportok tudatában), és ehhez kapcsolódóan el kell végezni a város kínálati és kommunikációs mixének szükséges mértékű fejlesztését;
- (c) végül az első két lépés eredményei nyomán létre kell hozni – az átfogó márkához kapcsolódóan – *az alárendelt márkaelemeket* (márkaneveket, szlogeneket, logókat és más hasonlókat), illetve be kell illeszteni azokat a város hierarchikusan strukturált összetett márkájába.

Mivel az első két lépés a városmarketing korábban (Buskó 2016a, Buskó 2016b) már részletesen elemzett feladatainak képezi a részét, itt nem kívánunk részletesen foglalkozni velük. Sokkal relevánsabbnak érezzük azt a kérdést, hogy miképpen illeszthetők bele az alárendelt márkaelemek a város hierarchikusan strukturált összetett márkájába. Példánkban előbbieknél természetesen kapcsolódniuk kell „*az ipari-logisztikai centrum és iskolaváros a Duna-partján*” szlogenhez, abból levezethetőnek kell lenniük. De mit jelen ebben az esetben a levezethetőség fogalma? Itt csupán annyit, hogy a kommunikátor „*az ipari-logisztikai centrum és iskolaváros a Duna-partján*” szlogent három alárendelt márkára bonthatja, úgymint:

- (i) Dunaújváros az ipari-logisztikai centrum;
- (ii) Dunaújváros az iskolaváros;
- (iii) Dunaújváros a Duna-parti város.

Első látásra úgy tűnik, hogy – mivel (i) – (iii) alárendelt márkák levezethetők „*az ipari-logisztikai centrum és iskolaváros a Duna-partján*” átfogó márkából – előbbieknél megismeretése és elismertetése nem vet fel különösebb problémát. Alábbiakban azonban bemutatjuk, hogy a helyzet ennél némileg bonyolultabb.

4. 2. 1. Az alárendelt márkák megismertetése

Kezdjük az alárendelt márkák megismertetésével. Zárójelbe téve az „*ipari-logisztikai centrum és iskolaváros a Duna-partján*” átfogó márka ismertségének és elismertségének a problémáját, a gondot elsősorban az jelenti, hogy ha még a szóba jöhető célcsoportok ismerik és elismerik is az átfogó szlogent, egyáltalán nem biztos, hogy az „*ipari-logisztikai centrum*”, az „*iskolaváros*” vagy a „*Duna-parti város*” kifejezések – így, egymástól elkülönítve – ugyanazokat az asszociációkat fogják kiváltani belőlük. Az „*ipari-logisztikai centrum*” kifejezés hallatán egy átlagos befogadónak nagyobb valószínűséggel juthat eszébe Győr, míg az „*iskolaváros*” kifejezés esetében inkább fog Debrecenre és/vagy Sárospatakra, a „*Duna-parti város*” kifejezés esetében pedig talán Budapestre asszociálni. Ez persze csak az alárendelt

márkák kontextusfüggetlen előfordulásainak esetében van így. Ha azonban a befogadó a megfelelő mértékben ismertté/elismertté tett *átfogó márka kontextusában* kerül kapcsolatba ezekkel az alárendelt márkaelemekkel (s ehhez a legtöbb esetben elég, hogy az egyes alárendelt márkák mellett rendszeresen felbukkanjon az átfogó márka is), akkor Dunaújvárossal való azonosításukra nagy valószínűséggel sor fog kerülni.

Hasonlóakat mondhatunk el a vizuális jellegű márkák (logók), így a Szolnok Megyei Jogú Város Városmarketing Konceptiója által ajánlott Tiszavirág-híd esetében is. (1. kép) Az átfogó márkaként javasolt sematikus Tiszavirág-híd logó ugyan a szerzők szerint „*kiválóan szolgálhat megkülönböztető városszimbólumként*” (Szolnok 2014: 9), de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a különféle célcsoportok felé kommunikált specifikus programok esetében ezt minden esetben ugyanolyan formában kellene megjeleníteni.

1. kép

A Tiszavirág-híd és sematikus logója

Forrás: szolnokigyalosoghid.hu

Célszerűbbnek tűnhet a Tiszavirág-híd átfogó márkájához kapcsolódóan különféle alárendelt márkákat építeni fel, mint ahogy azt az alábbi tervezet mutatja, ha kissé vázlatos stílusban is. A marketingkonceptió által javasolt alárendelt márkák egyikének – a „*Szolnok épül*” néven szereplőnek – a logóját is bemutatjuk (2. kép).

- ◆ „*A **Tiszavirág-híd** (...) A kommunikációban kiválóan használható. Különböző programok során a sajátossága szerint változtatható.*
- ◆ ***Szolnok a Tisza fővárosa** – jelenlegi logó újratervezése, híd megjelenése a logóban. Általános város image külső és belső kommunikáció során használandó.*
- ◆ ***Szolnok Épül** – meglévő logó. Fejlesztések kommunikációja során használt logó.*
- ◆ ***Szolnok Hazavár** – tervezni kell a híd megjelenése a logóban, fiatalok számára motiváló, figyelemfelkeltő design. A Szolnok Hazavár program kommunikációban használt elem.*
- ◆ ***Szolnok Aktív** – javasolt új program elem. Kulturális, sport programok kommunikációjában használt 'védjegy'.*” (Szolnok 2014: 9)

2. kép

„Szolnok épül” – az egyik alárendelt márka példája

Forrás: szolnokigyalosoghid.hu

Ilyen esetekben, mivel a Tiszavirág-híd átfogó jellegű sematikus logója nem tartalmazza a „Szolnok épül” feliratot, szigorú értelemben talán nem is beszélhetnénk arról, hogy ez az alárendelt márkaelem levezethető lenne az átfogó márkából. Ha azonban a befogadó a Tiszavirág-híd logójába beépítve fog találkozni a szöveges üzenettel, aligha fog számára gondot okozni, hogy azt az átfogó márka kontextusába helyezze, és Szolnokkal azonosítsa.

4. 2. 2. Az alárendelt márkák elismertetése

Végül térjünk vissza még egyszer Dunaújváros példájához abból a célból, hogy rámutassunk, az elismertetés alárendelt márkákra való átvitele talán még azok megismertetésnél is több problémát vehet fel. Más dolog ugyanis az átfogó márkák szintjén elismertetni Dunaújvárost mint „*ipari-logisztikai centrumot és iskolavárost a Duna-partján*”, és megint más olyan intenzitású érzelmi azonosulást alakítani ki egy adott célcsoport valamelyik tagjában, amely már jó eséllyel maga után vonja egy vagy több városhoz kapcsolódó termék és/vagy szolgáltatás megvásárlását. Egy vállalkozó például az átfogó szlogen szintjén felismerheti/elismerheti, hogy Dunaújváros *egy ipari-logisztikai centrum és iskolaváros és Duna-parti város*. De mindez még nem jelenti azt, hogy az az *ipari-logisztikai centrum*, ahol tőkét be kívánja fektetni. S ugyanez mondható el egy továbbtanulni szándékozó diákról a „*Dunaújváros az iskolaváros*”, vagy egy kellemes folyóparti környezetre vágyó potenciális beköltözőről a „*Dunaújváros egy Duna-parti város*” alárendelt márka kapcsán. Mindebből a következő tanulságok vonhatók le:

- ◆ Amíg az *átfogó márkák* esetében azt írtuk, hogy a hozzájuk kapcsolódó következtetési sémákat az erős implikaturáknak kell dominálniuk, addig az alárendelt márkák esetében már sokkal nehezebb ezt kijelenteni. S hogy miért? Vegyük észre, hogy az átfogó városmárkák legfontosabb feladata, hogy a befogadóban egyfajta általában véve vett pozitív érzelmi kötődést (elismerést) alakítson ki. Ehhez lehet szükség azokra a mindenki számára egyértelmű/konvencionális következtetési sémákra, amelyek segítségével a kommunikátornak a város elismertetésére vonatkozó általános szándékát a befogadó különösebb erőfeszítések nélkül dekodolni tudja. Bizonyos városok esetében eleve léteznek efféle átfogó márkák (emlékezzünk vissza például Veszprém „*királynék városa*” szlogenjére). Más városok esetében ugyan nem állnak rendelkezésre ilyenek, de a Budapest integrált településfejlesztési stratégiájában említett „*komplex, minden stakeholder számára hiteles értékeket képviselő üzenet felépítése*” (Budapest 2014: 16) megfelelő erőforrások rendelkezésünkre állása esetén megvalósítható.
- ◆ Azt azonban – kivételesen szerencsés esetektől eltekintve – már hiába várnánk, hogy az *alárendelt márkákhoz kapcsolódóan* olyan erősségű következtetési sémák

álljanak rendelkezésünkre, amelyek nem csupán általában véve vett pozitív érzelmi kötődést alakítanak ki a városhoz kapcsolódó különféle termékek és/vagy szolgáltatások irányában, de egyúttal képesek „eladni” is azokat. Az egyes alárendelt márkáktól az érintett termékek/szolgáltatások értékesítéséig ennél jóval rögzösebb út vezet. Úgy is mondhatnánk, az alárendelt márkák mögött álló üzenet így értelmezett elismertetése az esetek többségében igen nagy erőfeszítést fog kívánni a kommunikátor részéről. Vagy másképpen, ezek az alárendelt márkaelemek az átfogó márkákhoz viszonyítva sokkal „metaforikusabbak”, azaz kevésbé egyértelműek/konvencionálisak a befogadó számára. Ezzel azonban kénytelenek leszünk együtt élni: aki azt gondolná, hogy az egymással versengő városmárkák korábban léteznek olyan „varázsigék”, amelyek a városhoz kapcsolódó termékeket és/vagy szolgáltatásokat automatikusan eladhatóvá teszik, az inkább a csodára vár, s nem pedig hierarchikusan strukturált városmárkát épít. S hogy mi következik mindebből? Leginkább az, hogy az összetett márkastruktúrák kiépítése során márkaelemről márkaelemre, újra meg újra végig kell járni azt a három lépést, amelyet korábban a városmárka-építés sikerének zálogaként említettünk. Tehát: el kell végeznünk az értékesítésre szánt várostermékek és/vagy -szolgáltatások értékauditját; az auditált értékekhez kötődő imázstartalmak célcsoportspecifikus pozicionálását, a kínálati és kommunikációs mix ehhez kapcsolódó fejlesztését; és végül mindezeknek a hierarchikusan strukturált városmárkába való ellentmondásmentes beillesztését.¹⁰

Összegzés

Vizsgálatunk eredményeit a következőképp összegezhetjük:

- (a) Bár az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció ajánlásai szerint a helyi fejlesztéspolitikák fókuszában a városoknak és vonzáskörzetüknek (az úgynevezett „funkcionális várostérségeknek”) kellene állniuk, a többcélú kistérségi társulások elhalását követően még nem látszik az az intézmény, ami keretül tudna szolgálni egy térségi távlatokban gondolkodó, ám a turisztikai dimenzióval jóval komplexebb jellegű városmárka-építésnek.
- (b) Noha a hazai városmarketing-konceptiókban és/vagy stratégiákban a városmárka-építés számos elemére rá tudunk mutatni, ezek az elszigetelt példák most még csupán arra elegendőek, hogy rámutathassunk a hazai városmárka-építés legfontosabb problémáira, és követendő példákat javasoljunk a szisztematikus marketingtevékenységet nem folytató városaink számára. Ennek megfelelően – a relevanciaelmélet egyes tanulságait felhasználva – a hierarchikusan strukturált városmárkák olyan felépítését javasoltuk, amelyek esetében az alárendelt márkaelemek egyrésztől specifikus módon maguk is hozzájárulnak a város megismertetéséhez és elismertetéséhez, másrésztől ellentmondásmentesen illeszkednek az átfogó márka kontextusába.

¹⁰ Még az olyan nagy presztízsű és meghatározott városhoz kapcsolódó termékeknek és/vagy szolgáltatásoknak is léteznek versenytársai, mint a kalocsai (szegedi) paprikának. Ahol pedig efféle versenytársakat ma még kevésbé találni, ott a piaci pozíció megtartását – esetleg további fejlesztését – célzó marketingstratégiák keretei között van szükség a márkaépítés fent vázolt komplex folyamatára.

IRODALOM

- Anholt, Simon (2007) *Competitive Identity – The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. New York, Palgrave Macmillan. <http://dx.doi.org/10.1057/9780230627727>
- Asworth, Gregory J. – Voogd, Henk (1997): *A város értékesítése. Marketingszemlélet a közösségi célú városfejlesztésben*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bauer András, Kolos Krisztina (2016) *Márkamenedzsment*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bullmore, Jeremy (1998) *Behind the Scenes in Advertising*. Henley, Admap Publications.
- Buskó Tibor László (2009) *Kistérségi identitás a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Equinter.
- Buskó Tibor László (2016a) *Actual Problems of City Marketing in Hungary in a Local Development Policy*. NISPAcee Annual Conference: Spreading Standards, Building Capabilities. European Administrative Space in Progress. Zagreb, Croatia, 05. 19. 2016. – 05.21. 2016, NISPAcee Press. Forumi Shqiptar Social Ekonomik (ASET)
- Buskó Tibor László. (2016b) A városmarketing aktuális problémái Magyarországon fejlesztéspolitikai megközelítésben. In: Csath Magdolna (2016 szerk.) *Regionális versenyképességi tanulmányok*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem. Államkutatási és Fejlesztési Intézet. 229–252.
- Cheverton, Peter (2005) *A márkaimázs felépítése*. Budapest, Alexandra.
- Drucker, Peter (1973) *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. New York, Harper and Row.
- Grice, Herbert Paul (1975) Logic and conversation. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (1975 szerk.): *Syntax and semantics 3: Speech acts*. New York, Academic Press. 41–58.
- Hamp, Gábor (2006) *Kölcsönös tudás. Kommunikáció és megismerés*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Hegyí Fatime Barbara (2007) Marketingorientált városfejlesztés. *Tér és Társadalom* 2007/3. 129–141.
- Kotler, Philip – Keller, Kevin Lane (2012) *Marketingmenedzsment*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Papp-Váry Árpád (2013) *A márkanév ereje. Szempontok a sikeres brandépítéshez*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- Piskóti István (2012) *Régió- és településmarketing. Marketingorientált fejlesztés, márkázás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Randall, Geoffrey (2000) *Márkázás a gyakorlatban*. Budapest, Geomédia Kiadói Rt.
- Skinner, Heather (2011) In Search of the Genius Loci: The Essence of Place Brand. *The Marketing Review*. 2011/3. 281–292. <https://doi.org/10.1362/146934711X589471>
- Sperber, Dan – Wilson, Deidre (1985–6) Loose Talk. *Proceeding of the Aristotelian Society*, 86. 153–171.
- Sperber, Dan – Wilson, Deidre (2006) A Deflationary Account of Metaphor. *UCL Working Papers in Linguistics*, 18. 171–203.

FORRÁSOK

- 1997. évi CXXXV. törvény a helyi önkormányzatok társulásairól és együttműködéséről*
- 2004. évi CVII. törvény a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásairól*
- 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól*
- 1/2014. (I. 3.) OGY határozat a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptióról*
- A Nemzeti Turisztikai Desztináció Menedzsment Szövetség honlapja.
<http://www.tdmszovetseg.eu/>. (Last download: 2017.01.26)
- Belügyminisztérium (2012) A helyi önkormányzatok társulásairól való szabályozás változásai. *Jegyző és Közigazgatás*, 14 (5). <http://www.jegyzo.hu/index.php?oldal=egycikk&id=2345>. (Last download: 2017.01.26.)
- Budapest Stratégia 2020. Integrált Településfejlesztési Stratégia.* (2014) Budapest: Budapest Fő-város Főpolgármesteri Hivatal. (=Budapest, 2014)
- Ditróy, Gergely (2013) *Melyik a Balaton fővárosa? Szavazz te is!*
http://www.portfolio.hu/ingatlan/retail/melyik_varos_a_balaton_fovarosa_szavazz_te_is.186466.html. (Last download: 2017.01.23)
- Dunaújváros Városmarketing Terve. 2004. Vezetői Összefoglaló.* (2004) Dunaújváros, Kistérségi Európai Uniós és Idegenforgalmi Kht. (= Dunaújváros, 2004)
- Magyar Turisztikai Hivatal Stratégiai Munkacsoport tagjai (2015) *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005–2013.* Budapest, Magyar Turisztikai Hivatal.
- Salgótarján Az Európai Unióban. Térségfejlesztés a korszerű városmarketing eszközeivel.* (2005) Salgótarján, Lénia 2 Reklám- és Médiaügynökség Kft. (=Salgótarján, 2005)
- Sopron Régió Turisztikai Központ Nonprofit Kft. desztináció és turizmusfejlesztési stratégiája 2016–2020.* (2016) Sopron, Sopron Régió Turisztikai Központ Nonprofit Kft. (=Sopron, 2016)
- Szombathely Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiója, Integrált Településfejlesztési Stratégiája* (2014) Budapest, Városfejlesztés Zrt. (=Szombathely 2014)
- Tájékoztató Szolnok Megyei Jogú Város Városmarketing Konceptiójáról és Tevékenységéről.* (2014) Szolnok, Városfejlesztő Zrt. (=Szolnok, 2014)
- Városmarketing stratégia Szombathely Megyei Jogú Város számára.* (2008) Szombathely, Garrison Group. (= Szombathely, 2008)
- Veszprém Megyei Jogú Város Marketingstratégiája.* (2012) Veszprém, Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata (=Veszprém, 2012)

SODRÓDÓ MAGYAR DEMOKRÁCIA

A politikai részvétel és a választói magatartás zavarai

Benedek István

benedek.istvan.mail@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.3.17

Absztrakt

A tanulmány a magyar liberális demokrácia válságának és sodródásának felgyorsuló folyamatát vizsgálja. A komplex válságnak egyszerre oka és következménye, hogy rendkívüli mértékben megnőtt a hazai szavazóközönségen belül a bizonytalan, a teljesen közömbös és a túlzottan pártos csoportok aránya. A kutatás elsősorban azokat az okokat veszi sorra, amelyek előidézték és tovább erősítik ezt a folyamatot. A formális intézményeken túl szükség van a társadalmi integráció és bizalom, valamint a demokratikus állampolgári kultúra megfelelő szintjére, amely az elszabadulni akaró hatalmi törekvéseket sikeresebben tudná kordában tartani. Ezek kiépítése hosszabb ideig tartó, de elengedhetetlen részei a modern demokráciák számára. Erre a tanulságra a jelenlegi hatalomkoncentráció természetéből is fakadó elkerülhetetlen kudarc és újraráépítés idején kell a társadalomnak emlékeznie.

Kulcsszavak

demokratikus válság, választói magatartás, nyilvánosság, integráció, állampolgári kultúra

DRIFTING HUNGARIAN DEMOCRACY

The troubles of political participation and voting behavior

István Benedek

Abstract

This study investigates the accelerating process of the crisis and drifting of the Hungarian liberal democracy. The dramatically increasing number of the uncertain, apathetic and fanatic Hungarian voters is both the cause and the consequence of a complex crisis. Our research focuses on the social factors that have caused and intensified this negative process. Beyond the formal institutions, an appropriate level of social integration, trust, and democratic civic culture is needed to motivate the voters to a conscious political participation and to take control of the power's intemperate ambitions. The implementation of the required changes may take a long time, but these things are essential elements of modern democracies. If the current political leadership does not, or cannot learn a lesson, its fall is inevitable due to the excessive concentration of power.

Keywords

crisis of democracy, voter's behavior, public, social integration, civic political culture

SODRÓDÓ MAGYAR DEMOKRÁCIA

A politikai részvétel és a választói magatartás zavarai

Benedek István

Bevezetés

Mára nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai demokratikus berendezkedés immunrendszere nem tud érdemben ellenállni az egyre súlyosabb kihívásoknak és válságba került. Az ország oly régóta vágyott újabb felzárkózási kísérlete a Nyugathoz újfent zsákutcába jutott, újra ijesztő mértékű szétszakítottságba és közéleti polgárháborúba, egyúttal tömeges politikai érdektelenségbe torkollott. A gazdasági-politikai kudarcokért pedig a társadalom egy jelentős része a demokráciát teszi felelőssé, jelentősen lerontva annak általános megítélését. A tömeges közöny és bizonytalanság eközben felértékeli a másik póluson lévő „hívó”, sokszor kifejezetten fanatizált választói csoportokat, így a politikai elitek rájuk támaszkodva még inkább kiüresíthetik a hazai demokráciát, amely ezáltal csak még kevésbé lesz kívánatos sokak számára. A választói közönség „pólusainak” (túlzottan pártos – teljesen közönyös – bizonytalan) ilyen mértékű felduzzadása értelemszerűen a mindenkor kritikusabb, józanabb és egyáltalán a politika iránt érdeklődő „közép” kárára történhet kizárólag, amelynek hiányában viszont az elszabadulni látszó hatalmat nem csak ellenőrizni lesz egyre lehetetlenebb, hanem leváltani is. A valódi politikai részvétel súlyos hiányosságai és az ezekből következő problémák miatt komoly veszélyben van a hazai demokrácia egésze.

Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy hogyan és miért erősödtek meg, duzzadtak óriásira a demokráciára – legalábbis tömegessé válásuk esetén – oly veszélyes választói csoportok a pólusokon, és természetesen arra is, hogy merre lehet a kiút a jelenlegi helyzetből. A központi kérdés tehát *az állampolgári preferencia kialakulásának – vagy épp ki nem alakulásának – folyamata az egyes csoportok esetében, illetve az ezzel kapcsolatos társadalmi zavarok feltárása, amely során eljutunk a polarizációs tendenciák, az állampolgári bizalom és legitimitáció, a társadalmi integráció, valamint a demokratikus politikai nevelés területeihez is. Ezek állapota Magyarországon egészen súlyos kritikára adnak okot és nagyban magyarázzák a választói passzivitást, bizonytalanságot vagy épp túlzott pártosságot – amelynek egyben maguk is eredményei. Sajnos azt kell mondanunk, hogy ahogyan a társadalom, úgy a szavazók „állapota” is igencsak válságos, amelynek kitüntetett szerepe van a hazai liberális demokrácia válságba jutásában és talajt veszteségében. A problémák feltárását a hazai politikai rendszer egészének, azaz a választói magatartás kínálati oldalának rövid jellemzésével kezdjük, amely fontos magyarázatokkal fog szolgálni a mély társadalmi-politikai válság megértéséhez.*

A választói magatartás kínálati oldala

A szavazói viselkedés kapcsán használt *keresleti* és *kínálati tényezők* analitikus szétválasztását (Tardos 2011) követve az általános politikai klímát és a különféle szituatív, illetve intézményes befolyásokat vizsgáljuk a következőkben. Ilyen például a kampány-hatás is, amely sem a 2010-es, sem a 2014-es választások előtt nem volt sem túlságosan élénk, sem pedig nem tudott, és jelentős részt nem is akart komoly mozgósító erővel rendelkezni – növelve a bizonytalanságot és távolságtartást a választói közönség részéről. Már jóval a „rezsimváltó” (Körösenyi 2015b) 2010-es választások kampánya előtt eldőlt ugyanis a győztes kiléte, és mind a kormányoldal, mind pedig a győzelemre készülő ellenzék inkább kerülte a komolyabb kockázatot rejtő kampányelemeket. Így nem is csoda, hogy a részvétel szintje alacsonyabb, a bizonytalanok és a távolságtartók aránya pedig magasabb lett, mint korábban.

Fontos kiemelni, hogy a választópolgárookra nem szabad egységes tömbként tekinteni, hiszen még ugyanazt a kampányt is nagyon sokféleképpen értékelik. Míg a *motivált* szavazók szerint „mozgósító”, „érdekes” és „informatív” volt a 2010-es kampány, addig az *adaptív*, a *szimpatizáns* és az *eseti* (mérlegelő) választók esetében már kevésbé voltak jellemzőek a pozitív jelzők, sőt az alulmotiváltak esetében a „komolytalan”, „piszkos” és „unalmas” értékelések voltak túlsúlyban (Tardos 2011: 339–343). Hogyan lehetséges – tehetjük fel a kérdést –, hogy bár *ugyanazt* a kampányt látták, mégis ennyire másképp értékelték a szavazók? Vagy hogyan lehetséges, hogy ennyivel rosszabb ítéleteket adtak *ugyanazon* politikai intézmények értékelése során a különféle szavazócsoporthoz? A válasz egészen egyszerűen annyi, hogy valójában *különbő* kampányokat, politikai szereplőket és intézményeket láttak és látnak, ennek hátterében pedig többek között a választók eltérő szocializációs-identifikációs mintái és információ-beszerzési, illetve felhasználási gyakorlataik állnak.

Politikai rendszer és politikai klíma

Az aktív közéleti részvétel, illetve a politika iránti érdeklődés ellenében hatott a rendszerváltás előtti időszak erőteljes politika- és pártellenes attitűdjének öröksége, amelynek megváltoztatása érdekében a – többnyire centralizált felépítésű – pártok sem tettek sokat (Horváth – Soós 2015). Az új politikai rendszerben a korrupciós botrányok – illetve sokszor éppen a felelősségre vonás elmaradása –, a pártok gazdálkodásának átláthatatlansága, a közbeszerzésekkel és állami beruházásokkal kapcsolatos visszaélések, illetve a sok esetben kifejezetten negatív és egyre gyakrabban harmadik felek által átláthatatlanul folytatott politikai kampányok visszasságai is tovább rontottak az összképen. Joggal merülhet fel a szavazók részéről a „kartellpártosodás” általános érzete, amely tovább erősítheti az elbizonytalanodást vagy a kifejezett távolságtartást (i.m. 267–273). A pártkötődésen túl általánosságban is igen gyér az állampolgári aktivitás, és régiós összehasonlításban is elmondható, hogy rendkívül alacsony a hazai társadalmi részvétel, illetve egyfajta lemondó hozzáállás a jellemző (Arató – Mikecz 2015). A kiábrándultságot jelzi az is, hogy nemcsak a képviseltek ruházzák fel komoly döntési szabadsággal a képviselőiket, hanem a parlamenti elit sem érzi magára nézve kötelezőnek a választási ígéreteket, hiszen bár egyébként elismeri a választói akarat morális felsőbbrendűségét, alapvetően a pártok dominálta kormányzást fogadja el természetesnek (Enyedi 2011).

A pártrendszer változása is hozzájárult az aggasztó mértékű szétszakítottsághoz és tömbösödéséhez. A rendszerváltás hárompólusú nyitánya után az ezredfordulóra egy tömblogikát követő kétblokkrendszer alakult ki. A blokkok saját kohéziójukat jelentős részt az ellenfél – illetve egyre inkább ellenséggként definiált csoportok – negatív identitásával építették fel, a politikát pedig szélsőséges dichotómiákban tálalták (Soós 2012). Sőt, maga a választási rendszer többségi jellege is kiemelt szerepet játszott a tömbösödésben, amely a 2000-es évek során egy „kvázi-kétpártrendszerben” manifesztálódott, hogy a 2010-es kritikus választással

átadja a helyét egy domináns pártrendszernek („centrális erőter”). Ekkor a korábbi koalíciós kormányokban csalódott, illetve előbb a megszorításoktól, majd a gazdasági válságtól sújtott társadalom egy része az ellenzékhez, egy másik jelentős része pedig a bizonytalanok vagy érdektelenek táborához áramlott. A komoly aránytalansági hajlammal rendelkező magyar választási rendszer, amelyet elsősorban a győztes túlzott felülreprezentáltsága és az 5%-os parlamenti küszöb okozott, lehetővé tette, hogy egy nagyobb arányú győzelemmel – amelyben a politikailag bizonytalan és közömbös tömegek távolmaradása is jelentős szerepet játszott – a győztes párt egyedül szerezzék meg az alkotmányozáshoz szükséges kétharmados parlamenti többséget. Ezáltal pedig akár egyedül is nekiláthasson az egész közjogi-politikai rendszer elsősorban számára előnyös, sokakat a politikától tudatosan távortartó vagy elbizonytalanító átalakításának.

A gőzerővel meginduló, komoly legitimációs deficittel járó alkotmányozási folyamat jelentősen hozzájárult a szavazói bizonytalansághoz és a lemondó hangulat terjedéséhez. Fontos hangsúlyozni, hogy már az előző, az 1989–1990-es alkotmányozási folyamat sem mondható teljesen sikeresnek. Erőteljesen csökkentette legitimációját átmenetinek tervezettség, valamint hogy nem volt mögötte hosszú távú politikai konszenzus. Emellett elmaradt a szimbolikus cezúra is azáltal, hogy nem jött létre nemcsak tartalmában, hanem formájában is új alkotmány, amelynek az elfogadását sem kísérte – egy esetleges népszavazással járó – katartikus pillanat. A következő másfél évtized „alkotmánymérnökösödését” törték meg a 2006-os őszi események, amely után – főként a jobboldalon – egyre inkább teret nyert az egész alkotmányos szerkezet kritikája és átalakításának szándéka. A korántsem tökéletesen konszolidált korábbi rendszert azonban egy még kevésbé elfogadott új berendezkedés váltotta fel. Ezúttal egy teljesen egyoldalú alkotmányozásra került sor, amelynek a hátterében többek között a politikai szereplők eltérő (jogi versus politikai konstitucionalizmus) alkotmányozási felfogása állt (Körösi 2015a), de ezen túlmenően a politika egészét (konszenzusos vs. illiberális) is drámaian másképp értelmezték. Az új Alaptörvénnyel kapcsolatos problémák – tartalmi kifogások sora, a politikai egyoldalúság és az alkotmányossági kontrollt megkerülő negyedik módosítás stb. – még tovább csökkentették az állampolgárok bizalmát a fennálló demokratikus politikai rendszerben. A közjogi módosítások összességében – bár elméleti síkon talán még növelték is a hatalommegosztást – a személycserék nyomán a hatalomkoncentráció és a döntéshozatal gátló tényezők szisztematikus lebontásának irányába hatottak, és távolodást jelentettek a klasszikus parlamentáris kormányzástól is, csökkentve a *jelenlegi* központi akarat ellensúlyainak erejét (Körösi 2015a: 103–107). Ezek a tendenciák, illetve a kifejezetten a *jelenlegi* kormány leválthatóságát nehezítő és annak minél nagyobb parlamenti többséget biztosító intézkedések – például a választási rendszer kapcsán lásd Tóth (2015) – ugyancsak gyengítették a demokráciába vetett alapvető állampolgári bizalmat, illetve a politikai hatalom ellenőrizhetőségébe vetett amúgy is gyenge hitet. Ellenben tovább növelték az elutasító és passzív hozzáállást a társadalom részéről.

A választók információs környezete

A választói magatartást az intézmények mellett jelentősen meghatározza az egyének politikai-közéleti információkkal kapcsolatos viszonya. A politikai kommunikáció területével foglalkozó kutatók számos modellt dolgoztak ki az üzeneteknek a választókra, illetve azok preferenciáira gyakorolt hatását illetően a korai, szinte determinisztikus kapcsolatot feltételező direkthas-elméletektől a sokkal gyengébb és áttételesebb befolyással számoló korlátozott-hatás-modellekig. Ez utóbbi – mára itthon is mainstream – irányzat szerint a „médiának az emberek gondolkodására és viselkedésére gyakorolt hatásának mértéke és iránya megjósolhatatlan – ám az biztos, hogy ez a hatás nem nagy, nem közvetlen és nem egyirányú” (Bajomi-Lázár 2006). Az önszelekció fontosságára hívja fel a figyelmet a hazai szakirodalomban is

elterjedt *performatív modell*, amely szerint csak akkor gyakorol a szavazókra jelentős hatást egy hír, ha érzelmileg is képesek hozzá viszonyulni és saját azonosságtudatukat is felfedezhetik benne (Csigó 2005). Eszerint nemcsak az üzenetek feldolgozását, hanem már az észlelés fázisát is nagyban meghatározzák az egyének identifikációs igényei és szokásai, amely egyfajta – jótékony – védettséget is jelenhet az állampolgárok számára. Ugyanakkor az utóbbi évek agresszív médiapiaci átalakításai, és a soha nem látott intenzitású kormányzati kampányai nagyon is komolyan képesek hatni az állampolgári preferenciára (lásd például a menekültellenes attitűd elterjedését az utóbbi években). A kikerülhetetlen kormányüzenetek egyfelől áttörték és folyamatosan áttörik a performatív információészlelés „szűrőberendezését”, másfelől szisztematikusan tovább erősítik a közélet párbeszéd- és vitaképtelen, sok szempontból „szemellenzős” jellegét.

Ugyanakkor a hazai médiavilág már a rendszerváltástól egyre jobban épített az állampolgárok politikai kommunikációval kapcsolatos identifikációs igényeire és mechanizmusaira, így részben maga is felelős az ezeket kihasználó manipulatív tendenciákért, amelyek sok esetben vezettek politikai „csőlátáshoz” és „csőhalláshoz”, teret nyitva a – közéletre oly káros – párhuzamos monológokra építő küzdelmeknek. Ezek miatt a hazai médiarendszert is azok közé a „mediterrán”, vagy „polarizált pluralista” országok közé sorolhatjuk (Polyák 2014), ahol magas a politikai párhuzamosság, alacsony olvasottságú a minőségi sajtó, ellenben népszerűek a véleményközlő műfajok, továbbá a véleménykülönbségek külső, azaz a különféle orgánumok közötti pluralizmusa a jellemző, illetve rendszeres – jelenleg pedig teljes – a közszolgálati média kormányzati megszállása, valamint igen erős a pártosság (Kiss – Szabó 2015). A politikai erők eleinte a médiaközpontú, majd a kereskedelmi csatornák elindulása után (1997-től) fokozatosan a marketing-központú szemléletet követték, amely során a kreatív kommunikációs technikák mellett megnőtt az alternatív információforrások, valamint a kampányok és az aktivisták szerepe. A politikai erők egyre professzionálisabb módon, nem kis részben az érzelmekre hatva, identitásalapon próbálták meg magukhoz kötni potenciális választóikat. Ennek okán a szereplők fókuszába a nyilvánosság és a professzionális politikai kommunikáció került, és a közéletet még inkább áthatotta a *mediatizáció* és a *perszonalizáció* folyamata.

Ahogy a pártok „eladásorientált” személetét felváltotta a „marketingorientált” stratégia, úgy a politika világára is egyre jellemzőbbek lettek a színpadias elemek, hiszen az identitásalapú kötődésekhez nagyon is szükségesek a látványos motívumok. A politikai kommunikáció egyik, ha nem a legfőbb funkciójává a választók közösségi szükségleteinek megteremtése és kiszolgálása vált. A megnyilvánulások nem kis része arra irányul, hogy folyamatosan konstruálja és újrakonstruálja a szimpatizánsok, sőt akár az egész nemzet identitását is. Ebben a viszonyban mind a politikusok, mind a közönségük mélységesen érdekelt, hiszen „az állampolgár számára a saját, amúgy esetleg bizonytalan (politikai) identitása leginkább akkor élhető és szilárdítható meg, ha azt erőteljesen kinyilváníthatja, ha egyfajta politikai coming out-ot hajt és hajthat végre, a politikus pedig nagyon is érdekelt abban, hogy ezeknek a politikai identitás-nyilvánításoknak, identitásperformanszoknak teret adjon” (Kiss – Szabó 2015: 351). Nem véletlen, hogy Lees-Marshment modelljében éppen az identitás megteremtése válik a „marketingorientált” pártok fő kérdésévé, ezért nem a preferenciákat próbálják a „termékhez” (politikai program) igazítani, hanem fordítva, a termékialakítását megelőzi a preferenciák vizsgálata, illetve kiemelt szerepet játszik a rugalmasság, a menet közben történő „termékmódosítás” (Lees-Marshment modelljének és a marketingorientált modell rövid összefoglalását lásd Tóth 2011a: 39–51). Végezetül ki kell emelnünk a negatív kampányok és sorozatos karaktergyilkosságok dezorientáló hatását. A 2014-es választási részvételi szintje (61,2%) nem kis részben azért múlta alul a 2010-es (64,4%) eredményt is, mert 2014-ben volt a rendszerváltás óta lezajlott legnegatívabb kampány: *a negatív üzenetek száma nagyjából kétszeresére nőtt az előző választáshoz képest, ráadásul ezúttal nemcsak az ellenzék, hanem az inkumbens párt is igen intenzív negatív kampányt alkalmazott*. A negatív kampány jelen-

tősen csökkenti a választói aktivitást, mivel bizonytalan és motiválatlan állampolgárokat teremt, emellett pedig „nem csak a jelöltekkel, de általában az egész politikai rendszerrel kapcsolatban is növeli a választók bizonytalanságát, és csökkenti a rendszer szereplőivel szembeni bizalmát” (Nábelek 2014: 94).

A fentiek fényében nem meglepő, hogy az 1989–90-es átalakulásokkal járó eufória után az ezredfordulóra megszorodtak a negatív jelzők a modern demokráciák, illetve a poszt-kommunista térség értékelése kapcsán. A „jelzős demokráciák” olyan fogalmi, mint az „illiberalis”, „deficites”, „kiüresedett”, „színlelt”, „populista” stb. kifejezések elsősorban arra utalnak, hogy a klasszikus deliberatív és a plurális pártelvű demokráciák rendszerét olyan tendenciák veszélyeztetik, amelyek ha nem is tisztán autoriter, de legalábbis hibrid berendezkedésekhez vezethetnek (a témában lásd O’Donell 1994, Diamond 2002, Merkel 2004, Krastev 2011). Ez a fajta „visszacsúszás”, azaz a demokrácia válságjelenségei a kelet-közép-európai régióban – ahol a gazdaság és a politika korábbi konszolidációja nem járt együtt a sikeres társadalmi integrációval, erodálva a részleges sikereket is – még pregnansabban jelentkezik (Ágh 2012). A demokráciakutatás során ezért a „hardver-típusú” intézmények vizsgálata mellett egyre hangsúlyosabbá váltak a politikai kultúra meghonosításának, vagy a politikai vezetés dilemmáinak „szoftver-jellegű” kérdései. Ennek a nemzetközi trendnek a hazai lecsapódásaként a ’90-es évek végére Magyarországon is gyökeret eresztett az „elnöki kormányzás” fogalma és általában is fókuszba került a politikai vezetés kérdésköre (például Körösenyi 2001, Csizmadia 2001). A weberi „Führerdemokratie” nyomán itthon is elterjedt a *vezérdemokrácia* koncepciója, amely a kezdeti megengedőbb hangvételtől az utóbbi évek fejleményei nyomán egyértelműen kritikusra változott (vö. például Körösenyi 2003 és uő: 2012). A kritikák fő csapásiránya a Bernard Manin által bevezetett fogalom, a kormányzati teljesítmény helyett a színpadi-esztétikai igényeket kiszolgáló „közönség-demokrácia” koncepciójával rokonítható (erről részletesebben lásd: Körösenyi 2007). Ráadásul a többékevésbé ellenőrzött tényeken alapuló politikai küzdelmet globálisan is komoly kihívások érik az elszaporodó „fake news” jelenség nyomán (például: „Brexit”, az amerikai elnökválasztás vagy a menekültválság és a terrorizmus esetében), nem kis részben az új kommunikációs felületek elterjedésével párhuzamosan. A magyar helyzet annyiban speciálisabb, hogy a nyilvánosság szereplőinek függetlenségét és objektivitását a kormány 2010 óta szisztematikusan leépíti, valamint egyre kendőzetlenebbül állítja saját szolgálatába a megszerzett felületeket. Ezek után nemcsak a neki kedvező csúsztatások és részgazságok terjesztése vagy egyes hírek tudatos elhallgatása jelenthet hasznot a kormány számára, hanem az általa dominált politikai-közéleti nyilvánosságban az egyes ügyek sikeres napirendbe emelésének és egyoldalú kerekezésének szinte túlbecsülhetetlen képessége is. Ez pedig a „post-truth” politika korszakában még veszélyesebb manipulációs lehetőségeket rejt magában, mint a nyugati demokráciák – hasonló jelenségekkel természetesen szintén küzdő, de mégiscsak – többközpontú és kiegyensúlyozottabb nyilvánossága esetében. A legfőbb stratégiává emelt hazai permanens kormányzati kommunikációs offenzíva nem csupán a direkt üzeneteivel hat, legalább ilyen fontosak a másodlagos üzenetei vagy a kérdésekbe csomagolt állításai (például, hogy „senki más nem alkalmas a kormányzásra”), amely nemcsak megosztja és uralja az aktív választókat, hanem elvégzi a távoltartás és dezorientáció számára oly hasznos funkcióját is. Ez pedig a jelentős társadalmi dezintegrációval és általános bizalmatlansággal kölcsönhatásban folyamatosan magas szinten tartja és termeli újra azokat a túlzottan pártos vagy épp bizonytalanodott, esetleg teljesen közönyös választói csoportok arányszámát, amelyeknek éppen a drasztikus csökkenése jelenthetné a demokratikus válságból a kiutat.

A választói magatartás keresleti oldala

Az eddigi nagyobb, strukturális tényezők vizsgálata után a következőkben rátérhetünk a hazai választóközönség vizsgálatára és jellemzésére. A szavazók viselkedésének megértése a választáskutatás legfontosabb és legösszetettebb kérdéseire vezet el bennünket. Az a politikai cselekedet ugyanis, amelyben a szavazó egy szituáció során valahogyan dönt – akár úgy is, hogy tartózkodik a választástól –, korántsem magyarázható egyértelmű és világos okokkal. A lehetséges szavazói motivációk vizsgálata megkívánja a probléma elemzésének komplexitását is, amely a hagyományos választáskutatási irányzatok ötvözését és kiegészítését jelenti a gyakorlatban. A szavazók magatartását ugyanis nem lehet kizárólag a közgazdasági, a szociológiai, vagy a pártidentifikációs irányzat alapján érvényesen leírni. Nem állják meg a helyüket a *kizárólag* a csoporthatásokra, a racionális választásra, vagy az expresszív motívumokra épülő elméletek, hiszen, ha a szavazók nem is egy tökéletes racionális kalkuláció végén, afféle „magánbefektetőként fektetik be szavazatukat”, a Popkin által bevezetett „közbefektetői mérlegelés” és a közügyekbe való személyes (választói) „befektetés” viszont nagyon is jellemző lehet a döntésükre (például a koalíciós taktikai szavazatok eszközével). Az instrumentális, normatív és expresszív elemek egyszerre, egymást átszőve hatnak a preferenciaképződés folyamatára, amelyet például a közösségi, illetve a kollektív cselekvéssel kapcsolatos megfontolások is tovább bonyolítanak. A Homo politicus egy újabb ideáltípusa szerint a választó, mint kollektív politikai cselekvő a döntési szituációban az egyéni önérdek, a csoport-hovatartozás és az érzelmi tényezők mellett – vagy akár azok helyett – kiemelt figyelmet fordít a releváns politikai közösség vélelmezett általános közös érdekére, azaz a *közjóra* (lásd Boda 2013a: 33–52.).

Politikához való viszony

A választói motivációk esetlegessége és komplexitása okán a választók nem alkotnak egyetlen, könnyen elemezhető egydimenziós homogén csoportot, így a preferenciaképződés – vagy annak elmaradásának – folyamatát is árnyaltan, több oldalról és több modellben kell megközelíteni. Emellett olyan makroszintű történeti és nemzetközi tényezőket is hangsúlyozni kell, amelyek nem csak az összképet, hanem a csoport-specifikus eltéréseket is nagyban magyarázzák. A választói döntés hosszú távú tényezői közül – amelyek mind közvetve, mind közvetlenül hatnak a preferenciaképződésre – az oksági tölcser peremén elhelyezkedő szociális struktúra választói döntésre gyakorolt hatásának irodalmát összefoglalva Hermann Schmitt és Angelika Scheuer (2011) azt találták, hogy a „szociális csoportok és a politikai pártok közötti koalíciók nem változnak rövid idő alatt, ahogy ezt a törésvonal-elmélet is feltételezi. De ezek a kapcsolatok nem is felmondhatatlanok, mint ahogy ezt az amerikai kutatási irányzat a *realignment* és a *critical elections* példáján mutatja be”. Ugyanakkor „az európai vitákban inkább az ezzel ellentétes perspektíva a domináns: itt inkább a *dealignmentről*, azaz a hosszú ideig „befagyottnak” hitt konfliktusvonalak eróziójáról beszélnek, és ezzel a polgárok és választók szociális háttérének és politikai orientációinak szétválásáról” (i.m. 321–322.). Ezzel egybecsengenek a szerzők kutatási eredményei is, hiszen megállapítják, hogy a posztkommunista térségben a választói döntés „sokkal rövidebb távon ható ingerekre reagál”, és a pártkötődésnek (amely közvetítésével hat a szociális struktúra a választói döntésre) is jóval kisebb a szerepe. Más szempontból vizsgálva Európa nyugati és keleti felét ugyancsak látható, hogy nem csupán az angolszász rendszerektől, hanem egymástól is jelentősen különböznek. Míg a pártrendszer fragmentáltsága kiegyenlítődni látszik Európa régebbi és újabb demokráciáiban, addig a pártidentitás mértéke – amelyhez, mint láttuk több idő és megfelelő peremfeltételek szükségesek – a konszolidált nyugati demokráciákban, a szavazói illékonyosság (volatilitás) és a polarizáció (ideológiai távolságok) pedig a posztkommunista

keleti régióban jóval erősebbek. A társadalmi struktúra eredendően is gyenge hatása a pártválasztásra a két történelmi párt (kisgazdák és kereszténydemokraták) hanyatlásának köszönhetően tovább csökkent a 2000-es évek közepére és azóta is tartósan alacsony szinten stagnál Magyarországon (Knutsen 2011). A makroszintű szociális struktúrák a nyugati, konszolidált demokráciákban a pártkötődésen keresztül erőteljesebben és tartósabban hatnak a szavazói döntésre, nem véletlen, hogy az ottani választókat „jobban is értik” a kutatók, ellentétben a posztkommunista térség szavazóival.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy a választói magatartást a 90-es években az identitáskeresés jellemezte Magyarországon, amely együtt járt a preferenciák instabilitásával és a blokkok közötti globális átrendeződések magas arányával (Szabó 2015a). Az első két ciklus végével a szavazók előbb politikai oldalakhoz, majd azokon belül már konkrét pártokhoz kezdtek el kötődni, a viszonylagos stabilizáció az 1998-as választások második fordulójában mutatkozott meg látványosan, ahol a taktikai szavazások során már tudatosan tömbökben és másodlagos preferenciákban gondolkodtak a választók is. A kétezres évek közepén a racionális és a szociológiai alapú szavazás helyett azonban továbbra is döntő jelentősége volt az expresszív és szituatív tényezőknek (Körösenyi et al. 2005: 221). Továbbá ezen folyamatoktól nem függetlenül kialakult egy, a pártok számára szinte semmilyen módon el nem érhető réteg, akik a felmérések során jelzik is, hogy semmiképp sem mennek el szavazni. Azonban őket is tévedés lenne monolit tömegként jellemezni, pláne összekeverni a bizonytalanokkal és válaszmegtagadókkal (Kern–Szabó 2011, Kálóczi 2014), a felmérések ugyanis nagyfokú rotációt jeleznek a távolmaradók táborában (Szabó 2015a: 293.), amelynek tagjai között felülreprezentált az alacsonyabb társadalmi státuszú lakosság, a cigányság, továbbá a fiatalok, illetve egy magasan kvalifikált, tudatosan inaktív réteg is felsejlik körükben.

Az állampolgárok politikához való viszonyával kapcsolatban elmondható, hogy az általános politikai érdeklődés valamelyest csökkent, a tájékozottság viszont nemzetközi összehasonlításban sem alacsony, inkább átlagosnak mondható. Ezen túl a társadalom demokráciaképében összekapcsolódik a szabadság és a jólét, amely kihatással van a politikai berendezkedés értékelésére és elfogadottságára. Ennek magyarázata a rendszerváltás előtti korszak jellegében keresendő, amely már nem egy teljes mértékben elnyomó, a szabadságot lábbal tipró rezsim volt, hanem egy fokozatosan felpuhuló rendszer. Így a lépésről-lépésre kiküzdött demokrácia elsősorban nem a szabadság eljövételét, hanem az elveszni látszó jólét visszatérésének reményét jelentette a társadalom számára. Azonban az életszínvonalat érintő elvárások nem teljesültek – sőt, komoly gazdasági visszaeséssel indult az új korszak –, amely lerontotta az új rendszer gyakorlati működésének megítélésén túl annak absztrakt elfogadottságát is, amely egy állampolgár-állampolgár relációban is látványosan érzékelhető általános bizalmatlansággal párosult (Körösenyi et al. 2005). Ezek nyomán nem meglepő, hogy a rendszerváltás óta csökkent a politikai intézményekbe vetett bizalom, valamint a politikával kapcsolatban egyfajta távolságtartás és idegenkedés a jellemző. Mindazonáltal a bizalom és az elégedettség csökkenése itthon nem párosult a politikai tiltakozás és részvétel növekedésével, hanem a politikaellenes örökséggel együtt a bizonytalan, lemondó vagy kifejezetten távolságtartó attitűdöt erősítették.

Míg a második világháborút követő gazdasági prosperitás a nyugati országokban az Inglehart-féle (1971) „csendes forradalom” időszakát és a posztmaterális értékek előretörését hozta el, addig a posztkommunista térség 1980-as évek végén létrejövő új demokráciáiban ez kevésbé jellemző. A hagyományos ideológiai szempontok nem dominánsak, ugyanakkor a választók a materiális kérdéseket részesítik előnyben, valamint meghatározó a paternalista hozzáállás, a jóléti szolgáltatások és intézkedések iránti fokozott igény az állampolgárok részéről (Körösenyi et al. 2005: 46–53.). A hazai, „participatív”, „alattvalói” és „parokiális” elemeket egyaránt tartalmazó vegyes politikai kultúrát inkább a homogenitás jellemzi, és éppen azért, mert a társadalom többsége számtalan kérdésben hasonlóan gondolkodik, az válik

döntővé, hogy melyik párt tudja inkább meggyőzni a választókat arról, hogy ő képes a legjobban megjeleníteni és érvényesíteni az általánosan elfogadott célokat. Az Almond és Verba (1963) által bevezetett állampolgári kultúra (civic culture), másképpen fogalmazva a demokratikus („résztvevői”) politikai kultúra megerősödése stabilizálhatja a demokráciát. Ez a gondolat – a politikai kultúra fogalmának normativitással kapcsolatos kérdései ellenére is (amelyről lásd: Varga 1997) – a politikatudomány egyik fő tételévé vált (Gabriel 1994: 103). Azonban Magyarországon elsősorban mégsem erre, hanem az intézményépítésre helyezték a hangsúlyt a rendszerváltás során (Csizmadia 2014), ahogyan napjainkban sincs politikai akarat a demokratikus nevelésre. Márpedig ahogyan Lipset is jelzi klasszikus művében (1954), a demokratikus konszolidáció érdekében a megfelelő mértékű társadalmi-politikai legitimitáció vitális peremfeltétel, melyben a (résztvevői) demokratikus politikai kultúra megerősödésének kiemelt szerepe van. Kelet-Közép-Európa (KKE) kapcsán a politikai kultúra és az egyéb, „szoftver-jellegű” problémák kérdése a 2000-es évekre egyértelműen összefonódott a tranzitológiai paradigma megingásával (erről lásd: Carothers 2002), és azzal a felismeréssel, miszerint nem csupán a konszolidáció alapzata gyenge a KKE-régióban, hanem a létrejött demokráciák egy része nem is liberális demokrácia (Merkel–Croissant 2004b; Krastev, 2007). A hangsúly tehát a demokráciáról a liberalizmusra és a „hardver-típusú” intézményekről a politikai kultúra és nevelés „szoftver-jellegű” kérdéseire került át. Továbbá az illiberális demokráciák felemelkedését – legalábbis a veszélyérzet növekedését – lekövette a hibrid rezsimekről és a „szürke zónáról” szóló szakirodalom látványos felívelése és a demokráciák minőségének középpontba kerülése is (Merkel – Croissant 2004a, Morlino 2004b).

Demokrácia és politikai nevelés

Az állampolgárok demokratikus politikai nevelése kapcsán jelentkező hazai hiányosságok jelentősen magyarazzák a választók politikával kapcsolatos bizonytalanságát, szemellenzőségét vagy éppen közömbösségét. Bár ezt a három csoportot korántsem mooshatjuk össze, hatásuk mégis hasonlóan negatív a demokratikus legitimitációra nézve. Hiszen akár a koherens vélemény hiánya miatt, akár a politikai érdektelenség vagy a fanatizáltság nyomán, de jelentős teret engednek a politikai manipulációnak és az ellenőrizetlen döntéshozatalnak, amely ördögi mechanizmusként tovább erősíti az általános bizalmatlanság és bizonytalanság érzetét. A hazai választók „politikai neveltségének” és ezen keresztül a demokrácia „alaptalanságának” okait kutatva Csizmadia Ervin elsősorban a magyarországi demokratizálódás folyamatának súlyos hiányosságaira hívja fel a figyelmet, miközben fontos különbségekre mutat rá az általa vizsgált 1945 utáni német és az 1989-es magyar demokratikus átmenetet összehasonlítva (Csizmadia 2014: 81–106). A német demokratizálódás középpontjában ugyanis a politikai nevelés állt, ezzel szemben itthon az intézményépítésre helyezték a hangsúlyt, nem kis részben abból a „félreértésből” adódóan, hogy a nyugati minták felhasználásakor nem azok indulására – az elmaradhatatlan integráló programokra, illetve a demokratikus nevelésre –, hanem azok korabeli, akkor már legalább évtizedek óta működő állapotára fókuszáltak. A szerteágazó és máig fontos következményekkel járó különbség alapvető okát a demokratizálódást megelőző időszak jellegében kell keresnünk. Míg a németeknél a totális diktatúra a teljes újrakezdés és az ezzel járó „politikai átnevelés” irányába hatott, addig a 80-as években a már puhuló hazai diktatúra épp az inkrementális változásoknak nyitott teret. Kelet-Közép-Európában az 1989–90-es időszakban éppen a forradalom volt a legkevésbé kurrens kifejezés, hiszen a rendszerváltó elitnek bár radikális változásokat akartak, ezzel párhuzamosan fontos belátásuk volt, hogy amennyire csak lehetséges, a folyamat békés és fokozatos módon menjen végbe.

Hozzáfűzhetjük, hogy míg a náci diktatúra veresége egyfelől gyors és totális volt, másfelől elsősorban külső tényezők okozták, addig a magyar rendszerváltás nem kis részben a

diktatúra lassú belső fellazulásának és a demokrácia tudatos kiküzdésének volt köszönhető, amelynek nyomán sokkal nehezebb volt a korabeli folyamatok idején egy diszkrét pillanat meghúzása, amely a teljes és sikeres rendszerváltást jelenthette volna a résztvevők számára. A folyamatjelleg bizonytalansággal járt a résztvevők számára, amely szintén a fokozatos intézményépítés logikájának, semmint a nagy ívű társadalmi elgondolásoknak kedvezhetett. Emellett a diktatúra külső kényszerjellege is azt az elgondolást erősítette, miszerint a demokratizálódás során az intézményeket kell elsődlegesen átépíteni, nem pedig a korábban forradalmat is kiobbantó, szabadságpártinak érzékelt társadalmat kellene demokráciára „oktatni”. Ezek fényében érthetőbbé válik, hogy a – részben külső okokra visszavezethető – diktatúra fokozatos lebontása közben kevésbé volt igény a politikai nevelés és a demokratikus állampolgáriság kultúrájának hosszú távú rendezésére. A fentebb említett különbségek miatt a németek számára csak a teljes újrakezdés és a politikai nevelés középpontba helyezése lehetett a kiindulópont, amelyet egy olyan nemzetközi projekt keretében vittek véghez, amelynek távlatos célja a kontinens végleges és teljes pacifikálása volt. A demokratizálódás magatartásbeli és mentális feltételeinek megteremtése során nagyban támaszkodtak a kortárs amerikai nevelésfilozófia eredményeire, mindenekelőtt John Dewey szemléletére, amely az iskolára, mint közösségre tekintett. A pedagógiai reformok „csendes forradalma” – úgymint: a hallgatói önkormányzat kérdése, a tankönyvreform, a cserediákprogramok, a tanárképzés átalakítása és a demokratikus politikai nevelés diszciplínájának meghonosítása – 15-20 év alatt juttatta el odáig Németországot, hogy ne csak az intézmények, hanem az állampolgári viszonyulások terén is stabil és konszolidált demokráciáról beszélhessünk (Dewey módszereiről részletesebben lásd Csizmadia 2014a). Ezzel szemben a magyar átmenetre az intézményépítés és az elitalkuk centrális helye volt jellemző. A modern, demokráciára való állampolgári nevelés nemhogy a rendszerváltás után közvetlenül, de manapság is szinte teljes mértékben hiányzik az oktatási rendszerből. Ennek a deficitnek a hatását szinte lehetetlen túlbecsülni, és az átmeneten túl az egész hazai demokratikus berendezkedés megszilárdítását nehezíti.

A hazai fiatalok már eleve úgy lépnek ki a középszintű oktatásból, hogy nemcsak közvetetten, az iskola működésén keresztül nem sajátítják el a demokratikus normákat, hanem a tananyagban sem találkoznak velük érdemben. A fragmentált és disszonáns szocializációs ágensek nem állnak össze egy egységes rendszerré, ezek után egyáltalán nem meglepő, hogy a fiatalok úgy érzik, hogy a politika világa nem ad valódi válaszokat a félelmeikre. Ezért aztán alapvetően érdektelenek is vele kapcsolatban, így „jó demokraták” helyett elsősorban „jó fogyasztókat” sikerült nevelni (Hunyadi et al. 2013), ráadásul javarészt már a rendszerváltást követő demokratikus piacgazdaság éveiben. Ráadásul a fiatalok általános generációs élményévé válhat a – politikai és gazdasági – válságtudat és a bizonytalanság (Ságvári 2012). A „Racionálisan lázadó hallgatók II.” kötetben Laki László és Szabó Andrea (2014) találóan rámutat arra, hogy a tervezhetőség hiánya és korlátozottsága „előhívja és felerősíti [a fiatalokban] a kiszolgáltatottság, a tehetetlenség, a magára hagyottság és a sodródás élményét, melyek rombolják a személyiséget, instabillá, közömbössé, fásulttá és motiválatlanná tehetik csakúgy, mint indulatossá, agresszívvé és ellenségessé”. Ugyanez a társadalom oldaláról: „sodródó, jövőjüket bizonytalannak, sőt kilátástalannak ítéző, céltalan és motiválatlan fiatalokkal – és persze felnőttekkel – akik úgy érzik, hogy nem urai-alakítói saját sorsuknak, kéne sikeres és »demokratikus« társadalmat építeni” (i.m. 28.). Amíg a rendszerváltó politikai elitcsoportjai a váltott uralmuk alatt kiépült-kiépített „félperifériás” társadalmat „demokráciaként” mutatják fel, addig a fiatalok jelentős része „tapasztalatai, ismeretei és az általa megélt valóság alapján fenntartásokkal él e kijelentés igazságtartalmát illetően, vitatja vagy tagadja azt”. A társadalmi tapasztalatok és kétségek így túlmutatnak a demokráciaszkepszis megfogalmazásán, az üzenet a következő: „ha nektek ez a demokrácia, akkor ebből nem kérünk”. Ha pedig a fiatalok „nem hívő” része tömegesen elveszíti tájékozódási képességét, tanács-talanul és kiszolgáltatottan „sodródnak – az országgal együtt – a hatalomtechnikai játszmák

hullámverésében”, a Laki – Szabó-féle 2014-es műben is felidézett korábbi, ugyancsak Laki László által írt 1993-as diagnózis még inkább érvényes. Eszerint „nagy létszámú, a pályájukat és egyéni életüket frusztráltan kezdő, létbizonytalanságban élő, helyzetükből kiutat kereső stb. fiatalok tömegeit a demokrácia veszélyeztetése nélkül nem lehet így magukra hagyni. Ugyanis, ha ezek a tömegek nem találják a kiutat a demokrácia szabályait elfogadó és betartó érdekvédelmi és politikai szféra irányában, akkor más irányban fogják keresni, és akivel találkozni fognak, az nem feltétlenül lesz a demokrácia híve és barátja” (i.m. 38).

Bizonytalan, rejtőzködő, alulmotivált és túlzottan pártos csoportok

Az eddigiek után nem meglepő, hogy a hazai választási részvétel szintje már a demokratikus átmenetet követő első évtizedben – nemzetközi viszonylatban is – kifejezetten alacsony volt. A kezdeti alacsonyabb részvételi szint – ha nem is lineárisan, de – 2002-ig emelkedett, majd a 70% feletti tartományból 2014-re 61%-ra csökkent, és egy nagymértékű, minden korábbinál magasabb arányú kivonulás és súlyos demokratikus deficit jellemzi az elmúlt évek politikai életét (Kern – Szabó 2011, Szabó 2015b). A választási részvételt a szociodemográfiai mutatók helyett egyre inkább a pártokkal kapcsolatos motivációk magyarázzák, továbbá egyre jelentősebb lett a szerepük a kapcsolathálók homofil-heterofil jellegének és az erőforrás-típusú változóknak (például iskolázottság), amelyek mind pozitívan befolyásolják a részvétel esélyét. A települési lejtő hatása U alakú görbét ír le, ahol Budapest, illetve a nagyvárosok mellett a kisebb községek részvételi szintje a magasabb, miközben a köztes településeken a részvételi kedv alacsonyabb. A területi különbségeket illetően egy lefelé nivellálódási folyamatról beszélhetünk, amelyben egy magasabb országgyűlési választási részvételi hajlandósággal rendelkező fejlettebb urbánus („globális”) régió (Nyugat- és Közép-Magyarország), valamint egy „lokális” régió (délnyugati-északkeleti átló) figyelhető meg, ez utóbbiban a helyi – többnyire önkormányzati – választásokon magasabb a részvétel szintje.

Nem csupán a választási, hanem az összes közéleti-politikai részvételi forma tekintetében meglehetősen gyér az aktivitás és az érdeklődés szintje. Gyakorlatilag nem létezik a „civil társadalom és az állam közötti mezoszintet jelentő politikai társadalom”, amely kifejezetten kedvez a leegyszerűsítő és populista tendenciáknak, illetve az ellenőrizetlen hatalomkoncentrációnak (a civil társadalom és a „depolitizálódás” kérdésében lásd: Antal, 2016). Az alacsony részvétel egyfajta rendszerszkepszissel párosul: 2010 tavaszán a demokrácia működésével kapcsolatban a magyar társadalom mindössze két százaléka volt teljesen elégedett, ráadásul a Kádár-korszakkal való összevetésből a jelenlegi rendszer egyértelműen vesztesen került ki (Kern – Szabó 2011: 43.). Összességében a magyar társadalom 2002 után még inkább tartózkodóbb lett a kollektív cselekvésekkel szemben, amelyben a már említett okok mellett a társadalom meglehetősen rossz anyagi helyzetére kell felhívni a figyelmet, amely nem hagy elég időt és energiát, nem ad elegendő belső készletet a kollektív cselekvésekre. Ezért nem is igazán várható el a szavazóktól, hogy „a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelmet felülírja a közösségi érdekek figyelembevétele” (i. m.: 49.), amely tovább növeli az elbizonytalanodott és közönyös szavazók arányát, illetve a szavazóközönség polarizáltságát. A bizonytalanok nemcsak a pártkötődésükben, hanem a legtöbb politikai-közéleti kérdésben is bizonytalanok, ezért elsősorban a politikai térben való esetlegesség és gyenge eligazodási képesség jellemzi őket. Nem meglepő módon a választásokon való részvételi hajlandóság is alacsonyabb körökben, illetve jóval magasabb azok aránya közöttük, akik semmiképp se mennének el szavazni. Ha egyáltalán választanak valamilyen pólust, akkor többnyire a semlegesnek vélt középső kategóriákba helyezik el magukat. A településméret csökkenésével nő a bizonytalanok aránya, az életkor tekintetében pedig a legidősebb (70 év feletti) és a legfiatalabb (18–29) választócsoporthoz vannak felülreprezentálva – ahogyan a részvétel is ebben a két csoportban a legkisebb. Az iskolai végzettség esetében normál U alakú, a jövedelmet

tekintve fordított U alakú görbéről beszélhetünk, azaz a középfokú végzettségűek, illetve a legkisebb és legnagyobb jövedelemmel rendelkezők között magasabb a bizonytalanok aránya (Gerő – Szabó 2015).

A rejtőzködők („nem válaszol”) válaszmegtagadása ugyanakkor a bizonytalanok válasszaival („nem tudom”) szemben egy jóval tudatosabb döntést takar. A többségüknek ugyanis van valamilyen pártszimpátiája, de azt a társadalmi nyomástól tartva, vagy az interjúszituáció jellege okán, esetleg retorzióktól félve nem hajlandóak elárulni. Ahogyan a 90-es években sem radikálisok rejtőzködtek közöttük, úgy nem állja meg a helyét az sem, hogy most ők lennének a baloldali ellenzék rejtett tartaléka, ahogyan ez 2014-ben világosan ki is derült. A csoport választási részvételi hajlandóságának vizsgálata azt vetíti előre, hogy a rejtőzködők több, markánsabb alcsoportha bonthatóak. A településtípust tekintve többnyire nem budapestiek a válaszmegtagadók, illetve jellemzően legfeljebb nyolc osztályt végzettek és a jövedelmi lejtő alsó részén vannak felülreprezentálva. Összességében a rejtőzködők leginkább a nehezebb helyzetű, rosszabb körülmények között élő társadalmi szegmensekből kerülnek ki, míg a bizonytalanok között leginkább az alsó középosztály szavazóit találjuk.

Fontos hangsúlyozni végül, hogy a különféle kategóriák között átfedések vannak, ezért nem is érdemes ezeket egymástól mereven elválasztani, hiszen magas és folyamatos az egyes szavazói csoportok között, illetve a pártok táborán belül is – a mag-, a gyűrű- és a peremvidékek között – a vándorlás mértéke. Ennek során az időleges elbizonytalanodás mellett a kötődések tartós hiányán keresztül a teljes apolitikussággal jellemezhető, afféle senkiföldjén való időleges, vagy hosszú távú lehorgonyzásig számtalan stáció létezik, és válthatja egymást az egyes szavazók esetében. Manapság – és ez az egyik kulcsa a jelenlegi berendezkedés természetének – egyaránt óriási szinten konzerválódott az alulmotivált-bizonytalan és a túlzottan pártos szavazók aránya, amely egyszerre tünete és oka a hazai demokratikus válságnak és dekonszolidációnak. Márpedig a „demokratikus regresszió” és „visszafordulás” ténye a kutatók szerint a KKE-régióra, illetve azon belül Magyarországra különösen és egyre inkább igaz (a nemzetközi szerzők közül kiemelendők: Ekiert 2012, Rupnik – Zielonka 2013, Ramona – Luca 2014, Dzihic 2014, Carothers 2015, itthonról pedig Ágh 2014, 2015a, 2015b, 2016c és Kornai 2015b munkái). Emiatt pedig a régió országainak „különösen érdeke a demokráciakutatás, mert a pontos helyzetkép nélkül nincs kitérés a demokrácia válságából” (Ágh 2012: 65). Jelen tanulmány éppen efelé, az egyre inkább felértékelődő, azonban itthon egyelőre sajnos elhanyagoltabb demokráciakutatás áttörésének irányába szeretne fontos lépést tenni azzal, hogy a választóközönség jelzett csoportjainak aggasztó mértékére és sok esetben tudatos felduzzasztásának jelenségére (illetve a legfontosabb okokra és következményekre) próbálja irányítani a figyelmet – ezzel is előkészítve a talajt további, adott esetben már szűkebb metszetű elemzések számára.

Zárszó helyett

A vizsgált folyamatok világosan mutatnak egy meghatározott irányba: a válságokkal terhelt kétezres évek végére a magyar társadalom nagymértékben vált bizalmatlanná a politika intézményeivel és szereplőivel szemben, amely a 2010-es fordulat után új szintre emelkedett. A demokrácia ethosza csupán elsősorban a paternalizmussal szemben a saját felelősségvállalást elismerő csoportokra, illetve a középosztályra jellemző. Velük szemben az alsó osztály, illetve a munkásosztály nem érzékeli igazán a különbséget a demokrácia és a diktatúra között, hiszen többségük (60%, illetve 45%) szerint a „hozzá hasonló emberek számára az egyik rendszer olyan, mint a másik”. A bizalmatlanság és az elégedetlenség azonban körükben sem vezet az érdekartikuláció vagy a vélemény-kifejezés növekedéséhez, „sőt, inkább úgy tűnik, hogy az elégedetlenség növekedése és a politikai intézményi bizalom csökkenése inkább reményvesztéshez és passzivitáshoz vezet” (Gerő – Szabó 2015: 13). Azoknak, akiknek mind-

egy, hogy milyen politikai rendszerben élnek, jellemzően a legkevésbé aktívak is, a passzívak pedig alapvetően mindennel és mindenkivel elégedetlenek, de ennek alig-alig adnak nyilvánosan hangot. Míg az aktívabbak „sokkal elégedettebbek ugyan, mégis – jobb körülményeik, esetleg több szabadidejük, nagyobb véleménybefolyásuk révén – az időnkénti elégedetlenségüknek nagyobb erővel tudnak hangot adni” (i. m. 84).

Politikai megosztottság és permanens hatalomkoncentráció

Tovább fokozza a helyzetet, hogy a politikai tömbök egymás közti interakciójában nemcsak a mikro-, hanem a mezoszintű kontaktusok terén is divergencia figyelhető meg, amely mindekelőtt a politikai rivalizálás és az ideológiai-politikai polarizáció erősödésével függ össze. A táborok és a kapcsolathálók homofil jellegű összerendeződése és koncentrálódása a polarizációs tendenciákkal együtt a dezintegráció, a megosztottság, az egymás mellett élő fanatikus pártosság és a tömeges apátia olyan fokára juttatta a magyar társadalmat, és oly mértékben ásta alá a valódi demokratikus kommunikáció lehetőségeit, hogy nehéz valamenynyire is egységes szemantikai univerzumról és végső soron közösségről beszélni (Angelusz – Tardos 2011). Ez a sajátos divergenciaspirál folyamatosan újratermeli a társadalom megosztottságát, amely alapjaiban rombolja a demokrácia egészséges működését és legitimitációját. Ráadásul az a delegitimációs küzdelem, amely során az ellenzék elsősorban a kormány demokratikusságát, míg a kormányoldal az ellenzék nemzeti elkötelezettségét kérdőjelezi meg folyamatosan, azon túl, hogy azt a teljesen téves üzenetet erősíti, miszerint a demokrácia és a nemzeti érzések kölcsönösen kizárják egymást, komoly elbizonytalanító és távoltartó hatással jár a választóközönség számára. A szándékosan túlhajtott szelektív információészlelés, a politikai homofília, a politikai közömbösség és apátia, a túlzott politikai lojalitás és a kettős mércék torz világában a pártok is jóval könnyebben manipulálhatják a szavazókat – egyik részüket túlzott pártosságuk, másik részüket éppen dezorientáltságuk és bizonytalanságuk okán.

Ráadásul a 2010 utáni politikai berendezkedés működtetői és nyertesei szemében az esetleges bukás negatív következménye és annak mértéke is meghatározódott egy átlagos kormányváltáshoz képest. Ezáltal a hatalomban maradás tétje is felértékelődött, értékesebbé és kényszerűbbé vált, amelynek biztosítása minden fronton – a törvényhozás, az agresszív médiapiaci terjeszkedés, az intézményi ellensúlyok kiüresítése, a leplezetlen és közpénzből történő klientúraépítés stb. során – egyre látványosabb. A jelenlegi hatalom részben emiatt változtatta meg az alkotmányos játékszabályokat és az erőforrásokhoz való hozzáférést oly módon, hogy egyre inkább kizárja, de legalábbis jelentősen csökkentse esetleges bukásának az esélyét. A folyamatban pedig sajnos ott rejlik az ördögi potenciál is: a fennálló berendezkedésnek egyre kevésbé hagyományos belső ellenzéke, mintsem markáns rendszerellenzéke van (Tölgyessy 2012). Azonban éppen a sorozatos bukásminimalizáló intézkedések növelhetik egyre inkább azt az állampolgári ellenérzést, amely miatt viszont a hatalom egyre jobban tart az esetleges bukás utáni potenciális elszámoltatás következményeitől. Ez viszont újfent tovább srófolja a kormányban maradás tétjét és könnyen vezethet újabb és újabb „biztonsági” intézkedésekhez. A beavatkozások ráadásul egyre nagyobb eséllyel léphetnek ki még a maguk által létrehozott törvényes keretek közül is. Emellett a folyamat menedzselése rengeteg energiát és erőforrást is felemészt, ez pedig értelemszerűen lerontja a kormányzás minőségét, amely ugyancsak tovább növeli a társadalom ellenérzését. A hatalom sikeres megtartása érdekében az eddigi hatalomkoncentrációt természetéből fakadóan vagy a kényszerűen meghozott kiigazító reformokból kinövő radikális belső átalakulás, vagy még inkább a további hatalomkoncentráció követheti. Utóbbi esetben viszont ez az öngerjesztő folyamat minden tompítási kísérlet és tudatos menedzselés ellenére olyan berendezkedéshez vezethet, amely hosszú távon saját maga termeli ki elkerülhetetlenül a változtatás- és reformképtelenségét, valamint a társadalom egyre növekvő ellenállását – amelynek világos jele volt a 2017

tavaszán lezajlott tüntetéshullám is –, ezekben pedig végső soron saját bukásának okait. Külső erőforrások hiányában ezért a végállomás előbb vagy utóbb a hatalom belső erodálódása és/vagy zajos megbontása lehet egy, a tömeges társadalmi elégedetlenségből fakadó tiltakozásokkal teli folyamatban.

Társadalmi integráció és a demokratikus politikai nevelés

Ez a negatív folyamatspirál mára minden független hazai és nemzetközi mérés szerint nemcsak a demokratikus, a jogállami, a társadalmi integráció és a korrupció dimenzióiban, hanem a gazdasági-fejlettségi versenyképesség terén is komolyan visszavetette, sőt a legtöbb területen az amúgy is leszakadó KKE-régióin belül is sereghajtóvá tette az országot (Ágh, 2016c). A tanulmány számtalan olyan tényezőt mutatott be, amelyek mind-mind felelősek azért, hogy az ország és a rendszerváltás utáni politikai rendszer lépésről-lépésre távolodik attól a demokratikus-jogállami berendezkedéstől, amelyet, például az állampolgári kultúra szintjén eleve sem tudott teljesen kiépíteni 2010-ig. A lecsúszás egész folyamata és végkimenetele a társadalom demokratikus immunrendszerén, civil társadalmi erején múlik elsősorban – nem véletlen, hogy a kormányzat közvetetten és közvetlenül is folyamatosan ezt támadja –, amely pedig szorosan összefügg az integráció és a bizalom kritikus hazai helyzetével. Ennek egyik leglátványosabb szimptomája a hazai bizalmi szint nemzetközi összevetésben is rendkívül alacsony jellege. A bizalomhiány minden relációban jelentkezik: az elitek egymásközti, a politika és a társadalom, de mikro szinten, az állampolgár-állampolgár viszonylatában is. Sajnos a „bizalmatlanság kultúrájának elsajátítása már a családokban elkezdődik, majd a másodlagos szocializáció fő terepén, az iskolában folytatódik”, ahol „a »gyakorlatorientált« magyar iskolarendszer gyorsan megismerteti a kiskorú cselekvőket a legfontosabb tanulással: egy törésvonalak és egyenlőtlenségek által tagolt társadalomban élnek, ahol a teljesítmény nem sokat számít az előrelépésben ahhoz képest, hová születnek”. Nagyon gyenge a kölcsönös bizalmon és önkéntességen alapuló civil társadalom, és kérdéses, hogy „léteztek-e valaha egyáltalán a bizalmon és az interperszonális kapcsolatokon alapuló testmeleg közösségek”, ezért a „tágabb értelemben felfogott kultúra sem tehet mást, minthogy leképezi, és részben újratermeli a »bizalmatlanság kultúráját«” (Kovách–Dupcsik 2012).

A bizalom pedig a társadalmi-gazdasági rendszer elfogadását is jelenti, amely kapcsolóként szolgálhat a személyes és a csoportos, illetve társadalmi érdekek elérése között, így a demokrácia egyik elsődleges feltétele. A hazai bizalmatlanság mértékét jól mutatja, hogy egy 2009-es kutatás szerint egy elhagyott pénztárca feltételezett megtalálása kapcsán csak a megkérdezettek 15%-a nyilatkozott úgy, hogy eltenné azt, míg ugyanezt másokról 80%-uk gondolta így. Számtalan további kutatás bizonyítja, hogy a magyar társadalom tagjai némileg cinikusan a normaszegéseket ugyan általánosságban elítélik, de míg saját magukról alig, addig másokról rendszeres és nagyarányú normaszegést feltételeznek (Hajdu 2012: 52–57). Könnyen belátható és az 1. táblázatból is kiolvasható, hogy az általános bizalmi szint és a politikai érdeklődés pozitívan hat egymásra, ahogyan az általános bizalmatlanság, a túlzott pártosság, a tömeges szavazói bizonytalanság, illetve apátia ugyanannak a komplex társadalmi jelenségnek és problémahalmaznak a tünetei.

Így tehát úgy tűnik, hogy nem csupán az intézményekre kell koncentrálni, hanem a társadalom mélyén a demokrácia „alapzatát” és a mentális struktúrákat is meg kell erősíteni. Sajnos a társadalmi stabilitási deficit annak ellenére, hogy jóval súlyosabb, mint a könnyebben korrigálható jogállami deficit, sokkal kevesebb figyelmet kap. A jelenlegi politikai viták is elsősorban az alkotmányos és intézményi kérdések körül forognak, nem pedig a dezintegrált és dezorientált társadalomról, amely az elszabadulni vágyó hatalmi törekvéseket is sikerebben tudná kordában tartani. Ezért egyaránt kiemelt szerepe van a társadalmi integrációnak, a politikai nevelésnek és a demokráciakutatásnak. A negatív történelmi tapasztalatok sokszor

sajnos a nevelés ösztönös elutasítása mellett hatnak, pedig látni kell, hogy éppen a demokratikus politikai nevelés hiánya a demokrácia kiteljesedésének egyik legfőbb gátja. A demokrácia ugyanis legalább annyira viselkedési forma is, mint tankönyvek által felsorolt intézmények halmaza. Nagyfokú társadalmi integráció és aktív állampolgári politikai kultúra nélkül nem lehet erős immunrendszerrel rendelkező demokráciát építeni. Ennek érdekében a napi politikai küzdelmet és a példátlan megosztottságot félretéve közösen kell megteremtünk a hazai demokrácia mélyebb, valódi társadalmi alapjait. Bár ez a fajta építkezés bizonyosan tovább tart, mint a szükséges politikai intézményrendszer kiépítése vagy restaurálása, de előbbieknél jóval nagyobb stabilizáló erővel is bír a demokráciák számára. Erre a tanulságra, ha a jelenlegi politikai vezetés nem akar vagy már nem is tud építeni, legkésőbb a hatalomkoncentráció korábban felvázolt természetéből fakadó elkerülhetetlen újakezdés idején kell majd a társadalomnak és a releváns politikai szereplőknek emlékeznie. Azért, hogy az új magyar demokrácia ne csupán a felszínen, hanem a mélystruktúrákban is sokkal erősebb, gazdaságilag és politikailag is hatékonyabb és ellenállóbb lehessen az antidemokratikus kihívásokkal szemben.

1. táblázat

Bizalmi szint és politikai érdeklődés

		Mennyire lehet másokban megbízni?				Összesen
		Nagyon nem	Nem igazán	Talán	Többnyire meg lehet bízni	
Mennyire érdeklő a politika?	Meglehetősen	21,1	25,4	26,5	43,2	27,9
	Alig	36,6	34,7	41,1	33,2	36,8
	Egyáltalán nem	42,3	39,9	32,3	23,5	35,3
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	421	461	501	310	1693

Saját számítás, ESS 7. hullám (2015)

Irodalom

- Almond, G. A. – Verba, S. (1963) *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
<https://doi.org/10.1515/9781400874569>
- Antal, Attila (2016) *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Budapest, Noran Libro.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergencia-spirál. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselőlet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 347–382.
- Arató Krisztina – Mikecz Dániel (2015) Civil társadalom, szociális partnerek, társadalmi mozgalmak. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI. 307–331.
- Ágh Attila (2012) Demokráciakutatás a politikai és közpolitikai elemzés keresztútján: a demokráciák minősége és teljesítőképessége. *Politikatudományi Szemle*, 21 (2), 55–72.
- Ágh Attila (2014) Decline of Democracy in East-Central Europe: The Last Decade as the Lost Decade in Democratization. *Journal of Comparative Politics* 7. (2), 4–33.
<https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1113383>
- Ágh, Attila (2015a) The Triple Crisis in the New Member States: The Historical Trajectory of NMS-8 in the Past Quarter Century. *Southeastern Europe*, Vol. 39. (2), 1–24.
<https://doi.org/10.1163/18763332-03903001>
- Ágh, Attila (2015b) De-Europeanization and de-Democratization trends in ECE: From the Potemkin democracy to the elected autocracy in Hungary. *Journal of Comparative Politics*, Vol. 8. (2), 4–26.
- Ágh, Attila (2016a) Rocky Road of Europeanization in the New Member States: From democracy capture to the second try of democratization. *Polish Sociological Review* 71–86.
- Ágh, Attila (2016b) The Decline of Democracy in East-Central Europe. Hungary as the Worst-Case Scenario. *Problems of Post-Communism*, 1–11.
<https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1113383>
- Ágh, Attila (2016c) The Deconsolidation of Democracy in East-Central Europe: The New World Order and the EU's Geopolitical Crisis. *Politics in Central Europe*, Vol. 12. (3) 7–36. <https://doi.org/10.1515/pce-2016-0015>
- Ágh, Attila (2016d) Vitairat a »civilek hatalmáról« – A védekező társadalom, avagy a civilek hatalma: töprengések a magyar civil társadalom helyzetéről. In: Antal Attila (szerk.) *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Budapest, Noran Libro. 11–46.
- Bajomi-Lázár Péter (2006) Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 2006 nyár, 77–90.
- Boda Zsolt (2012) Intézményi bizalom a régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 21 (2), 27–51.
- Boda Zsolt (2013a) *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Boda Zsolt (2013b) Politikai vezetés és kollektív cselekvés. *Politikatudományi Szemle*, 22 (2), 73–89.
- Carothers, Thomas (2002) The End of Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, (1.) 5–21.
<https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003>

- Carothers, Thomas (2015) Democracy Aid at 25: Time to Choose. *Journal of Democracy*, 26. (1) January, 59–73. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0010>
- Csigó Péter: (2005) Közéleti diskurzusok és identitások a népszerű média tükrében. *Média-kutató*, 2005 tél, 33–57.
- Csizmadia Ervin (2005) Pártok, verseny és alkalmazkodás. Egy változáselemélet alapvonalai. *Politikatudományi Szemle*, 14 (1), 5–50.
- Csizmadia Ervin (2014a) Demokratizálódási hullámok és politikai programok. Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni német átmenet összehasonlító perspektívában. In: *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat Kiadó. 81–106.
- Csizmadia Ervin (2014) *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Diamond, Larry (2002) Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, April, 21–35. <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025>
- Enyedi Zsolt (2011) Politikai képviselet és intézményi alternatívák. Felfogások a polgárok és a politikusok körében. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 243–265.
- Gabriel, O. W. (1994) Politische Einstellung und politische Kultur. In: Gabriel, O. W. – Bretschneider, F. (szerk.) *Die EU-Staaten im Vergleich*. Opladen, Westdeutscher Verlag. 96–136. https://doi.org/10.1007/978-3-531-91075-8_7
- Gáti Annamária (2010) *Alattvalók vagy polgárok lesznek? A fiatalok aktív állampolgársági készségei Magyarországon nemzetközi összehasonításban*. Budapest, TÁRKI – TUDOK: Aktív Állampolgárság Alapítvány.
- Gerő Márton – Szabó Andrea (2015) *Politikai tükör. Jelentés a magyar társadalom politikai gondolkodásmódjáról, politikai integráltságáról és részvételéről, 2015*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Hajdu Gábor (2012) Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, MTA TK – Argumentum. 45–62.
- Horváth Attila – Soós Gábor (2015) Pártok és pártrendszer. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI). 249–278.
- Hunyadi Bulcsú – Juhász Attila – Krekó Péter – Molnár Csaba – Sztás Katalin (2013) *Lelkes fogyasztók, el nem kötelezett demokraták*. Budapest, Political Capital.
- Inglehart, Ronald (1971) The Silent Revolution in Europe. *American Political Science Review*, vol. (4) 991–1017. <https://doi.org/10.2307/1953494>
- Ilonszki Gabriella (2011) Képviseleti szerepek, politikai intézmények, képviseleti deficit. Két évtized változásai. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 267–290.
- Kálóczi Krisztián (2014) Politikai apátia, passzivitás és bizonytalanság a hallgatók körében. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II*. Budapest, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI. 221–234.
- Kiss Balázs (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 22 (3), 7–28.

- Kiss Balázs – Szabó Gabriella (2015) Politikai kommunikáció. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI. 333–353.
- Kemény Zsuzsanna – Takács Dávid – Chován Olivér (2015) *Állampolgári nevelés Európában és Magyarországon*. Budapest, Méltányosság Politikaelemző Központ.
- Kern Tamás – Szabó Andrea (2011) A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon, 2006–2010. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 17–56.
- Kmetty Zoltán – Tóth Gergely (2011) A politikai részvétel három szintje. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 75–115.
- Knutsen, Oddbjørn (2011) Strukturális hatások, társadalmi koalíciók és pártválasztás Magyarországon. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 119–157.
- Kovách Imre – Dupcsik Csaba (2012) Bevezető megjegyzések. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, MTA TK – Argumentum. 7–14.
- Körösenyi (2001) Parlamentáris vagy »elnöki« kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég, Új folyam*, 20. szám, 3–38.
- Körösenyi András (2003) Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle*, 12 (4), 5–22.
- Körösenyi András (2007) A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle*, 16 (4), 7–28.
- Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor (2005) *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Körösenyi András (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. Magyar politika, 1990–2010. In: Boda Zsolt – Körösenyi András (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA PTI – Új Mandátum Kiadó. 284–309.
- Körösenyi András (2015a) Alkotmányozás és Alaptörvény. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI. 85–107.
- Körösenyi András (2015b) A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI. 401–422.
- Krastev, Ivan (2007) The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, (4) 56–63.
- Krastev, Ivan (2011) Paradoxes of the New Authoritarianism. *Journal of Democracy*, (2) 5–16. <https://doi.org/10.1353/jod.2011.0027>
- Lipset, Seymour Martin (1959) *Political Man*. London, Heinemann.
- Lipset, Seymour Martin (1994) The Social Requisites of Democracy Revisited. *American Sociological Review*, 59. (1) 1–22. <https://doi.org/10.2307/2096130>
- Laki László – Szabó Andrea (2014) Mi lehet a magyar fiatalok demokráciaszkepsze mögött? In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: apátia, radikalizmus*.

- posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Belvedere Meridionale – MTA TK, Szeged. 18–39.
- Merkel, Wolfgang (2004) Embedded and Defective Democracies. *Democratization*, 11. (5), 33–58. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304598>
- Merkel, Wolfgang – Croissant, Aurel (2004a) Introduction: democratization in the early twenty-first century. *Democratization*, 11 (5), 1–10. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304570>
- Merkel, Wolfgang – Croissant, Aurel (2004b) Conclusion: Good and Defective Democracies. *Democratization*, 11(5), 199–214. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304651>
- Morlino, Leonardo (2004a) What is a Good Democracy? *Democratization*, Vol. 11. (5), 10–32. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304589>
- Morlino, Leonardo (2004b) ‘Good’ and ‘bad’ democracies: how to conduct research into the quality of democracy. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 20. (1) 5–27. <https://doi.org/10.1080/13523270410001687082>
- Nábelek Fruzsina (2014) Negatív kampány a pártok közvetlen kommunikációjában Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 23 (4). 92–114.
- O’Donnell, Guillermo (1994) Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, 5., (1) 55–69. <https://doi.org/10.1353/jod.1994.0010>
- Oross Dániel (2013) Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In: Székely Levente (szerk.) *Magyar Ifjúság 2012*. Budapest, Kutatópont. 283–313.
- Oross Dániel – Szabó Andrea (2014) A demokratikus részvétel tendenciái a magyar nappali tagozatos hallgatók körében. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: apátia, radikalizmus, posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Belvedere Meridionale – MTA TK, Szeged. 72–102.
- Papp Zsófia (2011) A választókerület helye a magyar parlamenti képviselők szerepfelfogásában. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 291–312.
- Polyák Gábor (2014) Irányított nyilvánosság. In: Polyák Gábor (szerk.) *Foglyul ejtett média. Mérték Médiaelemző Műhely*. 7–22.
- Róbert Péter – Papp Zsófia (2012) Kritikus választás? In: Boda Zsolt – Körösi András (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA PTI – Új Mandátum Kiadó. 41–64.
- Schmitt, Hermann – Scheuer, Angelika (2011) A választói döntések meghatározói Kelet- és Nyugat-Európában. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 315–346.
- Soós Gábor (2012) Kétblokkrendszer Magyarországon. In: Boda Zsolt – Körösi András (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA PTI – Új Mandátum Kiadó. 14–40.
- Szabó Andrea – Kern Tamás (2011) A magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest. 37–80.
- Szabó Andrea – Oross Dániel (2012) A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hall-*

- gatók 2012. *Apátia–Radikalizmus–Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.* Belvedere Meridionale, Szeged. 157–182.
- Szabó Andrea – Oross Dániel (2014) Ott és akkor egészen mások vagy mindig mindenütt ugyanazok? Aktív és passzív hallgatók Magyarországon. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: apátia, radikalizmus, posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében.* Belvedere Meridionale – MTA TK, Szeged. 103–117.
- Szabó Andrea (2014) Előszó. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: apátia, radikalizmus, posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében.* Belvedere Meridionale – MTA TK, Szeged. 7–12.
- Szabó Andrea (2015a) A választók. In: Körösi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris – MTA TKPI. 279–305.
- Szabó Andrea (2015b) *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015.* Aktív Fiatalok Magyarországon Kutatócsoport, Budapest, Belvedere Meridionale.
- Tardos Róbert (2011) Konzolidált szavazóközönség eróziós tendenciákkal. A 2010-es választások a részvételi aktivitás és szavazói motívumok fényében. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.) *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon.* Budapest, DKMKA. 273–374.
- Tóka Gábor (2001) A szavazói magatartás kutatása. *Politikatudományi Szemle*, 10 (3), 105–130.
- Tóka Gábor (2009) A jó kormányzat, az ismeretgazdag választóközönség, és a tömegtájékoztató rendszer összefüggései nemzetközi összehasonlításban. *Politikatudományi Szemle*, 17 (2), 7–24.
- Tóth Csaba (2011a) *Marketingorientáció, pártrendszer és az MSZP támogatottságának összeomlása.* Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola.
- Tóth Csaba (2011b) A márkajellemzők szerepe az MSZP összeomlásában. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.) *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon.* Budapest, DKMKA. 167–189.
- Tóth Csaba (2015) Választási rendszer. In: Körösi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris – MTA TKPI. 231–248.
- Tölgyessy Péter (2012). A Fidesz és a magyar politika lehetséges új iránya. In: Boda Zsolt – Körösi András (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában.* Budapest, MTA PTI – Új Mandátum Kiadó. 310–345.
- Varga Tamás (1997) A politikai kultúra fogalma és értelmezései a magyar politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 6 (3) 133–168.
- Zakaria, Fareed (1997) The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs* 76. (6) 22–43.
<https://doi.org/10.2307/20048274>

TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI TÁRSADALOM

Kollár Dávid – Kollár József

kollaardavid@gmail.com – kollarjozsef@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.3.37

Absztrakt

Dolgozatunkban mellett érvelünk, hogy az információs társadalom „individuális epizodikus”, tulajdonságok nélküli társadalom, szemben az iparival, amely „individuális diakronikus” volt. A 21. századi társadalmakban bekövetkező strukturális átalakulások, amelyeket a különböző alrendszerek – gazdasági, kulturális, politikai – összehangolt változásai idéznek elő (vö. Inglehart 1997), elavulttá teszik az individuumok leírására az ipari társadalomban használt általános fogalmakat. Ezzel összefüggésben az információs társadalom decentralizációja és magas fokú differenciáltsága használhatatlanná teszi a személyek és társadalmak önképének megfestésére használt jól bevált ipari társadalmi történeteket. Végezetül pedig Magyarország helyzetét elemezzük a tulajdonságok nélküli társadalmak tükrében.

Kulcsszavak

individuális, kollektív, diakrón, epizodikus, tulajdonságok nélküli, Musil

SOCIETY WITHOUT QUALITIES

Dávid Kollár – József Kollár

Abstract

In our paper we argue that the information society is an 'individual episodic,' characterless society, as opposed to the industrial one that could be called 'individual diachronic.' The structural changes that are taking place in the 21st century societies – brought about by the intersecting transformations of economic, cultural, and political subsystems (cf. Inglehart 1997) – render obsolete all those concepts that had been used to describe the individual of the industrial society. In connection with this process we may observe that, as a result of decentralization and high level differentiation within the information society, the typical industrial society narratives are useless in trying to provide portraits of the self and the society. At the end of our paper we investigate the Hungarian case of developing characterless societies.

Keywords

individual, collective, diachronic, episodic, without qualities, Musil

TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI TÁRSADALOM

Kollár Dávid – Kollár József

1. Ember nélküli tulajdonságok kora

Az ipari társadalmak céleszköz-orientáltságával szemben, amelyekben a szereplők központilag előállított algoritmusok átörökítése és lefuttatása révén szervezték meg az életüket, az információs társadalom emberének életét az adott egyén birtokában levő specifikus tudás határozza meg. Vagyis míg az ipari társadalmak esetén a személyek szocializációját bizonyos képességek és tulajdonságok hiánytalan „telepítésének” tekinthetjük, amelynek segítségével beilleszthetővé válnak egy adott – előre kidolgozott műveletekkel rendelkező – rendszerbe, addig a posztindusztriális társadalmak lakói a kívülről jövő információt saját műveleteiken keresztül adaptálják és interpretálják. Kiválóan példázza az ipari társadalmi szemléletet az európai oktatási rendszer paradigmája, amelynek célja „az államigazgatásnak közhivatalnoki réteget képezni, ezen keresztül pedig mintegy kifejezni a nemzetállamot – sőt, hozzájárulni annak kialakulásához” (Kozma 2006: 202). Az oktatás műveleteit bizonyos központilag meghatározott algoritmusok hiánytalan másolásának tekinthetjük, amelynek segítségével az egyén hatékonyan integrálható a bürokratikus szervezetekbe. Ezzel szemben a posztindusztriális társadalmakban az információ globálisan hömpölygő terében, „ahol az egyetlen bizonyosság a bizonytalanság” (Nonaka 1991: 1), az előre gyártott algoritmusok nem képesek a „környezet” folyamatos változásaihoz igazodni. Éppen ezért olyan specialisták kooperációjára van szükség, akik eltérő csomópontokhoz csatlakozva dolgozzák fel, kombinálják és strukturálják újra a bejövő információt, amellyel mintegy szimmetrikusan „a vagyon, a hatalom és a bálványképek globálisan hömpölygő áramlása közepette közösségi és egyéni szinten egyaránt a magunk által felépített vagy mások által nekünk tulajdonított identitáskeresés válik a társadalmi célok alapvető forrásává” (Castells 2005: 35).

Az elmondottakból az következik, hogy azok az általános fogalmak, tulajdonságok, valamint a rájuk épülő szemantikai és szerepkonstrukciók, amelyek a személyek leírására szolgálnak, mint például fiatal-idős, városi-falusi, nő-férfi, magyar-román, a preindusztriális és az ipari társadalmakban többé kevésbé explicit magyarázatokkal szolgált az emberekre vonatkozóan, amelyek segítségével beilleszthetővé váltak a társadalmi struktúrába, vagy éppen a magas specifikációs szinttel rendelkező termelési egységekbe. Az információs társadalom polgárai azonban olyan személyek, akik „bonyolult lelki alkatúak, individualisták, és büszkék arra, amiben különböznek másoktól” (Toffler 2001: 411). Ezen tulajdonságok révén, melyeknek nincs olyan narratív identitást képző hatásuk, mint korábban, csak strukturálisan kapcsolódnak. Helyette a személyek az információ és szimbólumok szabadpiacán, (Musil szavaival) az „ember nélküli tulajdonságok”, azaz (Richard Dawkins népszerűvé vált terminusával) a „mémek” terében szerzett nyersanyagok felhasználása révén építik fel önmagukat. „A demasszifikálódott média ma szemkápráztató sokféleségét jeleníti meg az olyan szerep-

modelleknek és életstílusoknak, amelyekhez az ember mérheti magát. Az új média ugyanakkor nem teljes egészé formált típusokkal, hanem az azokra utaló képzetek széttöredezett szilánkjával és „blip”-jeivel táplál bennünket. Ahelyett, hogy következetesen kialakított, könnyen azonosítható modellek előregyártott választékát kapnánk, amiből választhatunk, nekünk magunknak kell különféle darabokból összeraknunk a számunkra megfelelő mintát, így alakítva ki saját konfiguratív vagy moduláris „énünket”, (Toffler 2001: 423).

2. Diakronikus és epizodikus társadalom

Galen Strawson *A narrativitás ellen* című értekezésében, ahogy a beszédes cím is sugallja, az ellen érvel, hogy az ember szükségszerűen narratív élettörténettel rendelkező szubjektumként kell hogy tekintsen magára. Írásában az öntapasztalás két formáját különíti el. Diakronikusnak (történetinek) nevezi azt, amikor „énként az illető úgy képzei el magát, mint aki volt a (távolabbi) múltban és lesz a (távolabbi) jövőben” (Strawson 2008: 191). Ezzel szemben az epizodikus öntapasztalással rendelkező személy „énként... nem úgy képzei el magát, mint aki volt a (távolabbi) múltban és lesz a (távolabbi) jövőben” (uo.). Strawson koncepciója szerint a narratív, illetve az epizodikus két egymás mellett élő embertípus.

Véleményünk szerint a strawsoni felosztás kiterjesztése révén különféle társadalomtípus-leírásokat képezhetünk. Maga a narráció, vagyis az a folyamat, amelynek során a személy az élettörténetére mint összefüggő regényes konstrukcióra tekint, 20. századvégi új vonás (Pléh 2015: 84), amelynek megjelenése erősen összefonódik a vallási, családi és nemzeti kötelekek gyengülésével. A narratív élettörténet konzisztenciája bizonyos szempontból a fogyasztási és termelési mintázatok homogentisának korrelátumaként is értelmezhető. Az ipari társadalmak esetén megfigyelhető, hogy bizonyos algoritmusok, kompetenciák (pl. szakma) elsajátítása végig kíséri az egyén életútját. Fogyasztási szokásaiban a termékek uniformizáltsága miatt konzisztenciát mutat. Ezzel szemben a tudástermelő társadalmakban, a kreatív destrukció kultúrájában, ahol a „múltbéli sikerek és kudarcok azon nyomban a számítógép memóriájába kerülnek” (Castells 2005), a személy identitása az „ember nélküli tulajdonságokból” felépülő önreferenciális adatbázisstruktúrát alkot. Ezeknek az adatbázisoknak a kezeléséhez ugyan kialakultak bizonyos múltban gyökerező preferenciák és műveletek, azonban a környezet folyamatos változásaihoz igazodva a bejövő és tárolt információ feldolgozása vagy rendszerezése időről időre módosul a környezettel való adaptív interakció révén. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a múltban történt eseményeknek, kifejlesztett készségeknek semmiféle hatása ne lenne a jelenre, hiszen ezek strukturálisan továbbra is kapcsolódnak a jelenlegi állapotokhoz, így szabadon előhívhatók és szerkeszthetők.

Amennyiben a fenti felosztást társadalmak tipizálásához kívánjuk használni, arra jutunk, hogy diakronikus társadalomról akkor beszélhetünk, ha annak múltbéli állapotai meghatározzák jelenlegi öntapasztalását. Epizodikus társadalomról pedig akkor, ha múltbéli állapotai nem határozzák meg azt. Vagyis míg a diakronikus társadalmak esetén a múltbéli események meghatározzák azt a beszédmódot és fogalmi apparátust, amely segítségével a társadalom önmagára reflektál, addig az epizodikus társadalmak számára ezek a jelenlegi állapotok értelmezéséhez nem relevánsak.

Megkülönböztetéseink mindkét esetben az egység/differencia dichotómiáján keresztül értelmezhetők. Az első fejezetben a szubjektumok identitásának homogenitása (kollektív) és heterogenitása (individuális), a másodikban pedig az öntapasztalás diakronikus és epizodikus szemlélete között tettünk különbséget. Amennyiben a két vázolt tengelyt mátrixformába rendezzük, ezt a négy dimenziót kapjuk eredményül:

Kollektív – epizodikus	Individuális – epizodikus
Kollektív – diakronikus	Individuális – diakronikus

A „**kollektív epizodikus**” társadalmak ideáltipikus példájának a történelem előtti csoportosulásokat tekinthetjük. A személyek cselekvéseiket kollektíve végezték, tudati állapotaikra a magas szintű homogenitás jellemző. A csoport öntapasztalását azonban még nem, vagy csak nagyon kis mértékben határozhatja meg a csoport története.

A „**kollektív diakronikus**” társadalmak ideáltipikus példája a törzsi társadalom, a durkheimi kollektív tudat tankönyvi szintere, ahol „a társadalmilag objektivizált értelmi szerkezetek nagymértékben megfelelnek a személyes élettörténet relevanciaszerkezetének. A világ-szemlélet átfogja a társadalmi szerkezet egészét, s egyidejűleg szorosan kapcsolódik a napi cselekvési rutinokhoz” (Gabriel 1979: 151).

Az „**individuális diakronikus**” társadalmak ideáltipikus példája az ipari társadalom, ahol a modernizáció mintázatai a kollektív identitás felbomlását, az életvilág differenciálódását eredményezik. A családi, nemzeti kötelékektől elszakadva az individuum saját történetének főhőse és írójává avatja magát. Bár az első fejezetben az ipari társadalmat mint többé-kevésbé homogén komplexumot mutattuk be, azonban történeti kontextusba helyezve nyilvánvalóvá válik a heterogenitása, és csak az információs társadalom tér nélküli és időtlen univerzumához viszonyítva tekinthető „kollektívnek”.

Az „**individuális epizodikus**” társadalmak ideáltipikus példája az információs társadalom, amelynek egyik legfőbb jellemzője az individuumok magas fokú heterogenitása. A szimbólumok (mémek) globálisan hőmpölygő folyójából halászva, a személyek a „ready made kulturális egységek” (talált tárgyként történő) megtisztítása révén konstruálják meg identitásukat. Azok az individuálisan történeti, tehát ipari társadalmi tulajdonságok, amelyek a leírásukra szolgáltak, elvesztik magyarázó erejüket. Mivel az individuumok többé nem írhatók le az ipari társadalom általános fogalmaival, ez olyan általános fogalmakhoz vezet, mint a szabadság, egyenlőség vagy a kreatív destrukció etikája, melyek lényegben a „tulajdonságok nélküli emberek” együttműködését segítik elő, de róluk egyéni szinten semmi lényegeset nem mondanak. Ez összhangban van Richard Rortynak azzal a törekvésével, hogy radikálisan elkülönítse a nyilvánosat a magánjellegűtől. „Az önmegvalósítás szótára szükségszerűen magánjellegű, mással nem megosztott, érvelésre nem alkalmas. Az igazságosság szótára szükségszerűen nyilvános és megosztott, az érvelő eszmecsere közege” (Rorty 1994: 12.). Lényeges, hogy Rorty nem az önmegvalósítás narratíváiról, hanem szótáiról beszél: az önmegvalósítás szótára az önmagunkról mondható szavak listája, adatbázisa, és semmiképpen sem történeteké. Mindenki szabadon használhatja és kombinálhatja a benne található szavakat. Az elmondottakkal koherens módon: a környezet folyamatos változásaihoz igazodva az életút is egyre nagyobb differenciáltságot mutat, a múltban elsajátított algoritmusok a jelenben könnyen elavulttá válhatnak. Így az önmegvalósítás folyamatában központi kategóriává lép elő a Masuda által *cél orientált élőrcsatolásnak* nevezett terminus, amely szerint ugyan „...létezik egy cél, de a szabályozás határai nem rögzítettek, és azokat dinamikusan kell hozzáigazítani a változó helyzet viszonyaihoz” (Masuda: 55). Éppen ezért a társadalmi cselekvések specialisták kooperációjának, a hálózati szereplők között lefolytatott kommunikatív aktusok (explicité tett célokhoz vezető) pragmatista, epizodikus kivitelezésének tekinthetőek. Ezeknek a cselekvéseknek azonban nincs narratív identitást képező hatásuk, és az adott cél elérését követően ezek a csoportosulások alaphelyzetbe kerülnek.

A fentiekkel összhangban maguk a szervezetek is a kulturális változások interpretátoiraiként és alakítóiként kezdik önmagukat identifikálni, és nem csupán úgy tekintenek magukra, mint fogyasztói javak és szolgáltatások előállítóira. Mindez a piacgazdaság új kontextusában ölt testet, melynek két sajátos vonása a hierarchiák hálózattokká alakulása, valamint a bürokrácia team-munkává szelődése. Merőben új kontextust teremt az a mód is, ahogy a kapitalizmus a hatvanas években (a hippy mozgalomban, ellenkultúrában) kiteljesedő támadásokat integrálja, és piedesztálra emeli a kreatív munkavégzést, az autonóm döntésekre épülő termelést, az önmeghaladás vágyát. A legértékesebb munkaköröket betöltő dolgozókat vagy szabadúszókat (Richard Florida szavaival) a kitüntetett „kreatív osztály” tagjainak sorába emelte. Richard Florida a *The Rise of the Creative Class* (2012) című könyv szerzője egyik írásában a zseni új típusát teszi meg a kreatív osztály paradigmatis hősének: ez az új típusú hős (akiből Florida professzor szerint harmincnyolc millió található Amerikában) olyan „zseni”, aki az alkotó munka mellett nem mond le az élet élvezetéről sem, hiszen olyan városban vállal csak munkát, ahol jelen van a három T: a high tech, a tolerancia és a talentum, vagyis az innováció nagyvárosaiban a bohém technonómák szórakozva dolgoznak és dolgozva szórakoznak.

A tudástermelő társadalmakat tehát bizonyos szempontból költők és mérnökök (Rorty 1997) társadalmának tekinthetjük, akik egyrészt kreatív kombinátorként strukturálják újra a bejövő és tárolt információt, másrészt pragmatista kivitelezőként algoritmizálják azt a piaci igények kielégítésére.

3. Magyarország a tulajdonságok nélküli társadalmak terében

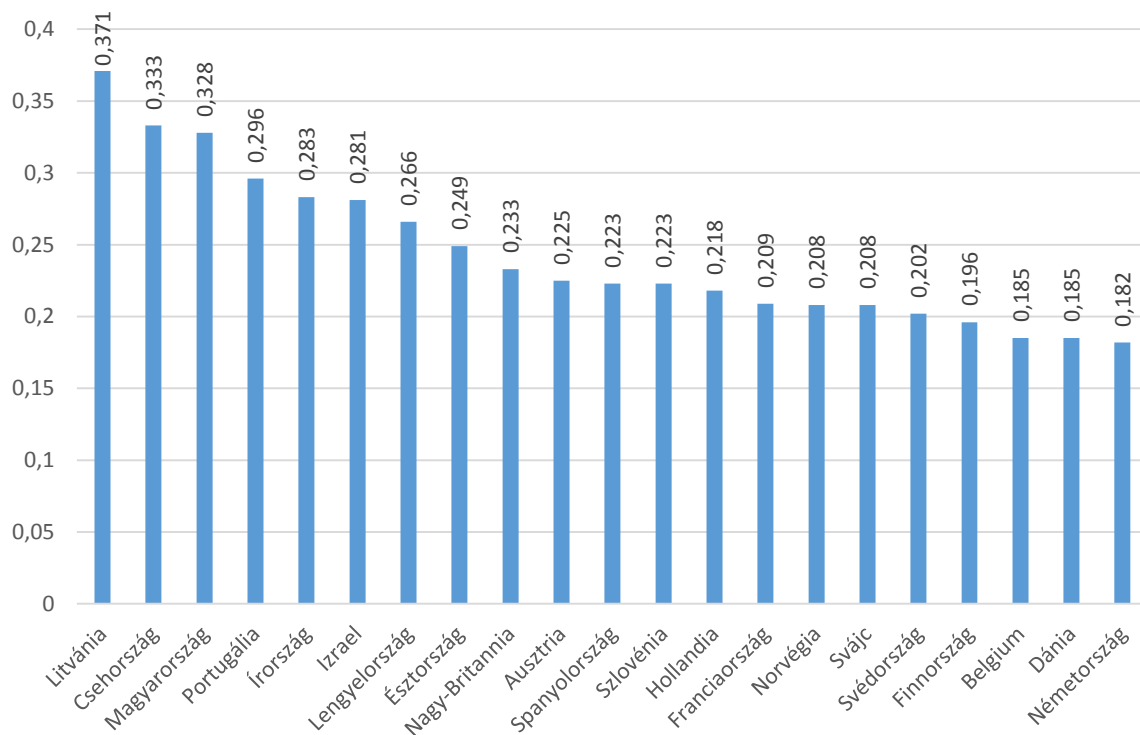
A korábbi fejezetekben a tulajdonságok nélküli társadalmakat a személyek magas fokú heterogenitásán és az önértelmezés epizodikus voltán keresztül határoztuk meg. A társadalmak empirikusan megalapozott elemzéséhez a European Social Survey 7. hullámát, specifikusan Shalom Scwhartz értékesztjét használjuk fel, és a személyek heterogenitásának mértékét az értékek egymástól való függetlenedésén¹ (értékek individualizációján) keresztül definiáljuk (vö. Kollár D. 2017).

Az diagramon (1. ábra) jól látható, hogy a legalacsonyabb individualizációt mutató országok közé Litvánia, Csehország és Magyarország, míg a legmagasabb individualizációt mutatók közé Belgium, Dánia és Németország sorolható. Magyarország tehát a vizsgált 21 ország közül a 19. helyet foglalja el az individualizációs rangsorban, vagyis a többi európai országhoz képest az értékrendszert alacsonyabb fokú heterogenitás jellemzi. Véleményünk szerint ebből az következik, hogy a hazai társadalmi diskurzusból sokkal meghatározóbbak az általános tulajdonságokat tematizáló megnyilvánulások, mint a paradigmatis információs társadalmakban.

Kiváló példát szolgáltat erre a domináns magyar politikai retorika, amely sokat köszönhet a kontextusukból kiemelt romantikus klisék posztmodernizált alkalmazásának. A romantika nyelvéből elsősorban a világhelyzet drámaiságát, a magyar nemzet élethalálharcát és a jövő, illetve a jelen veszélyeinek taglalását kölcsönzi. A posztromantikus rémtörténetek, melyek szerint számos veszély leselkedik a magyarságra, a történelem a magyarokat és kiváltképp a vezetőjét szemelte ki arra, hogy ne csupán megmentse a népét a „gonosztól”, hanem egyúttal váteszként utat is mutasson a világnak. Ugyanakkor, míg például Petőfi számára a „világszabadság” volt az elérendő cél, addig a mai posztmodern költői-politikai megnyilvánulásokban a közösségelvű, speciálisan magyar „illiberális demokrácia” az. Ebben a textusban

¹ Az értékek függetlenedésének mértékét az határozza meg, hogy a válaszadók mennyire osztályozzák különbözően (személyre szabottan) az értékek (10 db) fontosságát.

1. ábra
Individualizáció (az értékek függetlenedése)

Forrás: ESS 2014 Saját számítás²

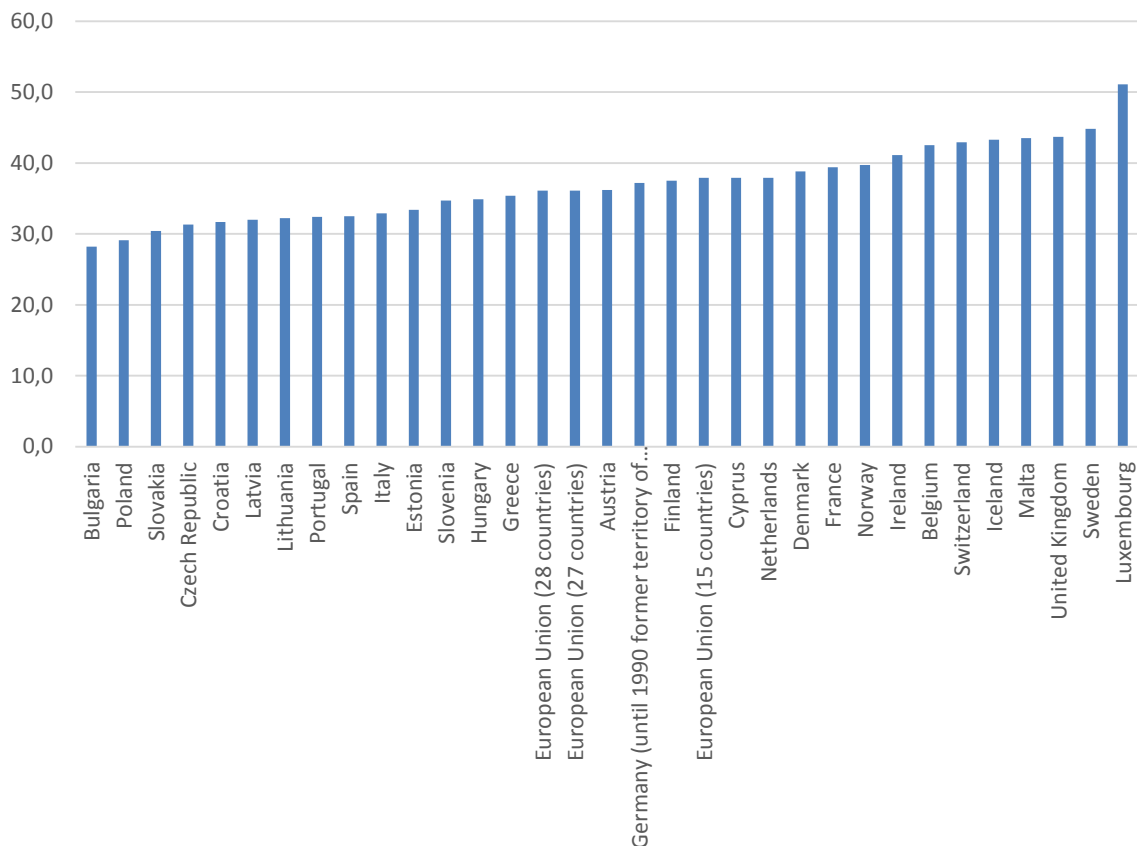
(Petőfi megoldásával szemben) egyszerre jelenik meg a hősi tett és a kreatív, egyedi, a világot ámultba ejtő megoldás igénye. Petőfi Sándor *A XIX. század költői* című művéhez hasonlóan, Orbán Viktor költői politikai látomását is áthatja egyrészt a Victor Hugótól származó költő-próféta aktuálisra formált víziója, másrészt az 1840-es évek magyar költészetét meghatározó messianisztikus hangvétel. A költők az új hazát kereső mózesi szerep különféle poétikai megformálásán dolgoztak akkoriban (Friedman 2001: 126). A posztmodernizált romantikus topozokat felhasználó magyar politikai retorika tehát egyrészt középpontba állítja, és metanarratívává nemesíti a nemzeti egység vízióját, másrészt a magyart, mint tulajdonságot, kiemelkedő magyarító erővel bíró, az egyén életútjára és önértelmezésére, valamint önmegvalósításra vonatkoztatott narratív identitást képző elemként definiálja. Bizonyos szempontból ez a fajta beszédmód a leképződése annak, hogy a magyar társadalmat inkább leírja az ipari társadalmak (alacsonyabb fokú) individualizáltsága és diakronikus volta. Ennek ellenére nyilvánvalóan a magyar társadalom sem tekinthető ipari társadalomnak. Egyrészt mivel a tevékenység szerkezetben a GDP 64,7%-³-val a szolgáltatói szektor dominál, amely Bell klasszikus írása szerint (Bell 2001: 3) önmagában is a posztipari társadalmak alapvető jellemzője. Másrészt az olyan specifikusan információs és tudástermelő társadalmakra vonatkozó indikátorok is, mint például az ICT penetráció⁴ vagy a tudástermelő ágazatokban dolgozók aránya (2. ábra) a posztipari térféltre pozicionálják a magyar társadalmat.

² A kisebb érték jelöli az individualizáció magasabb fokát.

³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2012.html>

⁴ <http://wdi.worldbank.org/table/5.12>

2. ábra
Tudástermelő ágazatban dolgozók aránya %

Forrás: EUROSTAT2016

Harmadrészt pedig, bár főleg az idősebb, a kádárista „puritán mémeskút” vizéből táplált generációk esetén jelen van a fogyasztás és az élettervezés utilitisztikus megközelítése, azonban egyre inkább előtérbe kerül a posztindusztriális társadalmakat jellemző kvázi-transzcendens élmények és termékek fogyasztása, és éppen ezért is lehet olyan hatékony a politikai életben a posztromantikus topozok szabad felhasználása.

Ebből következik⁵, hogy az információs társadalmak esetén is megfigyelhető egy ket-tősség a tisztán „individuális epizodikus” és a diakrón (és ezzel együtt indusztriális) regresz-szussal rendelkező „individuális epizodikus” társadalmak között.

A most elmondottakkal szemben az ideáltipikus „individuális epizodikus” információs társadalmat véleményünk szerint a Musil által az „egzaktság utópiájának” nevezett kifejezéssel lehet jellemezni. A szerző szerint „hasznos kísérlet lenne, ha egyszer a minden tevékenységet kísérő (bármifajta) morálfogyasztást végsőkéig korlátoznánk, és megelégednénk az-zal, hogy morálisak csak kivételes esetekben vagyunk, ahol épp ez a lényeg, egyebekben viszont nem gondolkodunk tetteinkről másképp, mint a ceruzák vagy csavarok szükségszerű szabványosításáról.” (Musil 2013: 278) Musil szerint azokban a régmúlt időkben, amikor az emberek olyanok voltak, mint a kalászkok a gabonatóblán, mindenki könnyebben lehetett felelősségteljes személy. Azért a kicsi személyes mozgásért, ami egy-egy gabonaszárnak jutott, nyugodtan vállalhatta a felelősséget. „Az ember nélküli tulajdonságok világában” azonban a

⁵ Az észrevételért köszönet a lektoroknak.

felelősség „a dolgok összefüggésébe tevődött át”, illetve „a lehetséges jelentések képletrendszerében oldódik fel” (Musil 2013: 169). Az információs társadalom polgárának alapélménye, hogy az élményei sem a sajátjai, hiszen „(...) bekerültek a könyvekbe, a kutatóintézetek és a felfedező utazások jelentéseibe (...)” (Musil 2013: 169). A tulajdonságok nélküli társadalom polgárai az önmegvalósítás szótárának használata és bővítése során nem általános morális törvényeket követnek, hanem életük partikuláris epizódjaira reagálnak erkölcsileg. A tulajdonságok nélküli társadalmakban a személyek hétköznapi jelenségekre vonatkozó „morál-fogyasztása” sokkal alacsonyabb fokú, azonban ez nem valamiféle weberiánus racionalizálódott világképet vizionál, hanem azt, hogy a személyek csak akkor reagálnak morálisan egy adott helyzetre, amikor annak segítségével az önmegvalósítást elősegítő minőségi érzelmekhez és gondolatokhoz juthatnak, miközben tudatában vannak annak, hogy érzelmeik és gondolataik sem csak a sajátjaik. Azonban ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, elengedhetetlen feltétel az egzakt, kiszámítható és tisztességes társadalom megléte. Avishai Margalit jól ismert definíciója szerint „tisztességes az a társadalom, amelynek intézményei nem alázzák meg az embereket.” Szerinte a tisztességes társadalom mintegy keretet biztosít ahhoz, hogy egy adott közösség civilizált társadalommá váljon. „A civilizált társadalom olyan társadalom, amelynek tagjai nem bánnak megalázóan egymással” (Pápai 2010: 78). Egy tisztességes és civilizált társadalom polgárai szabadon megélhetik epizodikus életük folyamatos kreatív destrukciójának „elviselhetetlen könnyűségét”.

Irodalom

- Avishai Margalit (1996) *The Decent Society*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
<https://doi.org/10.1108/17465680910932522>
- Bell, Daniel (2001) Az információs társadalom társas keretrendszere. *Információs Társadalom*, 2001, 1. évf. 1. szám
- Castells, Manuel (2005) *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat – Infonia, Budapest.
- Fried István (2001) *A (poszt)modern Petőfi*. Ister, Budapest.
- Florida, Richard (2012) *The Rise of the Creativ Class, Revisted*. Basic Books, New York.
<https://doi.org/10.2307/3552294>
- Gabriel, Karl (1979) *Analysen der Organisationsgesellschaft*. Campus Forschung 97. Campus Verlag, Frankfurt/Main.
- Inglehart, Ronald (1997) *Modernization and postmodernization*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey. <https://doi.org/10.1017/S0008423900019934>
- Kozma Tamás (2006) *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kollár Dávid (2017) Értékrendszer az információs társadalomban. In: Füstös László – Tárnok Orsolya (szerk.) *A változó értékrendszer*. BCE Számítástudományi Tanszék – TEAM Társadalmi Elemzések Alkalmazott Műhelye. <http://team.gkar.uni-corvinus.hu/node/159>
- Masuda, Yoneji (1988) *Az információs társadalom*. OMIKK.
- Musil, Robert (2013) *A tulajdonságok nélküli ember*. Európa Kiadó, Budapest.
- Nonaka, Ikujiro (1991) A tudásalapú vállalat. *Harvard Business Review*, 6. 96–104.
- Pápay György (2010) *Demokrácia filozófiai megalapozás nélkül*. Ráció Kiadó, Budapest.

- Pléh Csaba (2015) A szelf vizsgálatának két történeti mintája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 59: (3) 73–102.
- Rorty, Richard (1994) *Estelegesség, irónia, szolidaritás*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Rorty, Richard (1997) *Heideggerről és másokról*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Strawson, Galen (2008) Against narrativity. In: Strawson, G. (2008) *Real Materialism and Other Essays*. Oxford, Oxford University Press. 189–207.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9329.2004.00264.x>
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199267422.003.0008>
- Toffler, Alvin (2001) *A harmadik hullám*. Typotex Kiadó, Budapest.

ÚJ VILÁG – A TUDÁSALAPÚ TÁRSADALOM

Közpolitikai vitairat

Domschitz Mátyás

domschitz.matyas@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.3.45

Absztrakt

Az ipari kapitalizmus kialakulásához hasonló mély átalakulásban vagyunk. Az országok most az ezt meghaladó tudásalapú gazdaság kiépítésében versenyeznek. A nyertesek magasan képzett munkaerővel, nagy hozzáadott értékű munkát végeznek. Ezzel gazdagságot, erős középosztályt építenek. A képzetlen vesztesek nem tudnak eléggé bekapcsolódni az értékesebb tudásmunkába és nagy segélyre szoruló tömeget alkotnak.

A tőke szabad mozgása leszűkítette a kormányok mozgásterét, ám a legfontosabb nemzeti feladat a magasan képzett emberek kifejlesztése maradt. A skandinávoknál jobb a közoktatás, a németeknél a szakoktatás, az ázsiaiak szorgalmasabb tanulók, jobbak az amerikai egyetemek. Akkor bedobjuk a törülközőt? Van, amit nem csinál meg más helyettünk. A mi tudásalapú társadalmunkat nekünk kell kiépíteni. Most.

Kulcsszavak

tudásalapú társadalom, hozzáadott érték, oktatás, középosztály, innovációs verseny, bérverseny

NEW WORLD – A KNOWLEDGE-BASED SOCIETY

Mátyás Domschitz

Abstract

We live in times of deep social transformation, similar to the emergence of industrial capitalism. There is a race between the countries towards the knowledge economy. The winners perform high added value work with a highly trained work force, building wealth and a strong middle class. The losers, the uneducated masses, will not be able to participate sufficiently in the valuable knowledge work, and will need social assistance.

The free movement of capital has narrowed the scope of government action, but development of highly educated people has remained a national task of utmost importance. Public education is better in Scandinavia, the German professional education is better than ours, Asian students are more diligent, American universities are better than ours. Should we give up? We need to build our knowledge-based society. Right now.

Keywords

knowledge based society, added value, education, middle class, innovation competition, wage competition

A következő oldalakon olvasható vitaindítóhoz olyan témákban várunk – természetesen nem aktuálpolitikai, hanem tudományos – hozzászólásokat, mint a tudástársadalom fogalma, értelmezése; tudás- és tőkefajták és egymáshoz való viszonyuk; tudástársadalom és globalizáció; hol tart Magyarország a tudástársadalom kiépítésében; mi minden szükséges ahhoz, hogy Magyarország jelentősen előre tudjon lépni a tudástársadalom felé; egyenlőtlenségek és felzárolásuk lehetőségei; és hasonlók.

A Szerző és a szerkesztőség előre is köszöni a hozzászólásokat, amelyek a jövő évi első számunkban fognak megjelenni.

ÚJ VILÁG – A TUDÁSALAPÚ TÁRSADALOM¹

Közpolitikai vitairat

Domschitz Máttyás

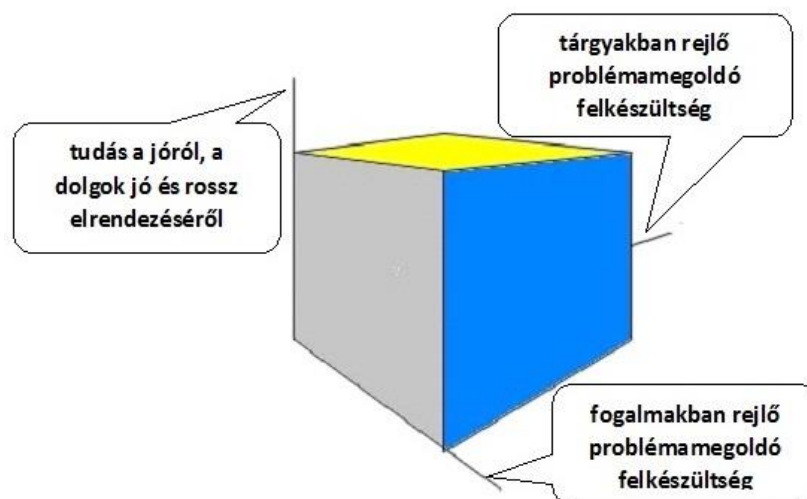
Új világtendencia

A tudásalapú társadalom jelenségének alapja, hogy nő a gazdaságban és a társadalomban az immateriális tényezők aránya az anyagi termeléshez képest. Ez átalakítja a társadalmakat. Ahogy az ipari forradalom eredményeként lecsökkent az élelmiszertermeléssel foglalkozók száma, ma csökken a fizikai munkások aránya és nő a szellemi munkásoké.

Ez annak a következménye, hogy bonyolódik a termelés és a társadalom. A szervezetekben olyan problémák megoldásával foglalkoznak, amelyekhez a szükséges tudás nem fér el egy vezető fejében. A régi, mindent tudó vezető helyén szakértői teamek vannak. A növekvő tudást kollektívák hordozzák. Ez átszabja a szervezeti, hatalmi és társadalmi viszonyokat és a tőke szerkezetét. (1. ábra) A tőkének sosem csak anyagi összetevői voltak, csak az újabb fejlemények tükrében jobban látszanak a korábban elhanyagolt tényezők. (Domschitz 2012, 2013)

1. ábra

A tőke összetevői

¹ A tanulmány a Megújuló Magyarországért Alapítvány támogatásával készült, és épít a Párbeszéd tudásalapú munkacsoportjában szervezett vitákra.

Anyagi tőke. Mostanáig főleg az anyagi tőkére figyelt a világ. A gazdaságtan és az egyenlősíteni akaró klasszikus baloldal a kor jellemző tőkeformájával, az anyagi tőkével számolt. És az egyenlőtlenégeket, az anyagi tőke birtoklása/nem birtoklása alapján vezette le. A programok is döntően az anyagi javak előállításáról szóltak, vagy az anyagi egyenlőtlenégek leküzdését jelentették. A baloldal küzdött a munkásság tőkéhez való juttatásáért és a jobb bérekért. Ám a tőkének más összetevői is vannak.

Tudástőke. Egyre jelentősebb a termelésben az emberek képességeiben rejlő tudástőke. Segítségével ismerjük meg a világunkat és vele oldjuk meg a problémákat.

Tudás a jóról. Annak a tudása, hogy mi a jó és a rossz, mi értékes és értéktelen. Ilyen például az emberek, szervezetek közti bizalom, kiszámíthatóság. Értékesnek vagy értéktelennek, helyesnek vagy helytelennek gondolunk-e valamilyen cselekvést. E tudás segít prioritásokat képezni és vele tudunk alternatívákról dönteni, melyik közülük a jobb.

E tőkék az emberi felkészültségek három dimenzióját alkotják.

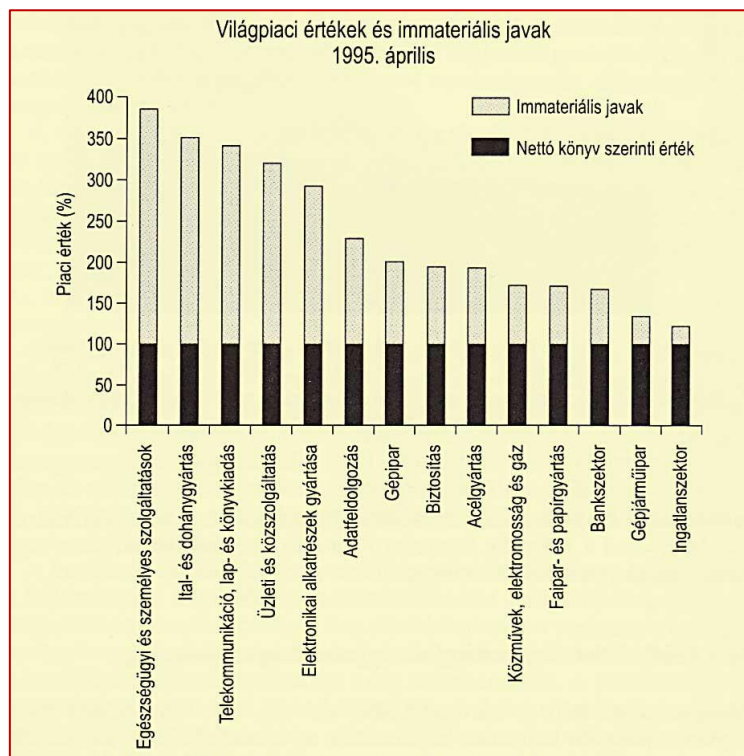
Mindegyik tőkeösszetevő támaszkodik a többire. Egyik sincs önmagában. Egy tárgyat nem lehet előállítani tudás nélkül, és nem állítanánk elő, ha nem tudnánk, hogy mire jó.

Mindegyik tőkeösszetevővel problémákat oldunk meg. Az ipari kapitalizmus elején az anyagi tőke volt a domináns, ma erősödik a másik két összetevő szerepe.

A mai vállalatok értékében egyre nagyobb tétel a vállalat ismertsége és a vállalattal kapcsolatos bizalom, a vállalati kultúra, a dolgozók tudása, motiváltsága, egymásba helyezett bizalma, együttműködési készsége. E tőkeelemeket nem lehet bankba tenni, nem tudja kezelni a vállalati mérleg. Az immateriális tőke aránya ágazatok szerint is változik. A 2. ábrán – a könyv szerinti értéket 100-nak tekintve – láthatók egyes ágazatok immateriális tőke arányai. (Sveiby 2001)

2. ábra

Az egészségvédelemmel foglalkozó és a márkás fogyasztási cikket gyártó vállalatok értékében nagyobb hányadot képviselnek az eszmei javak. Ezzel ellentétben az ingatlanszektor vagyontárgyainak jelentős része kézzelfogható, és éppen ezért mérhető.

Forrás: Morgan & Stanley Capital International World Index

A tudásalapú társadalom kialakulása átrendezi az országok közti viszonyokat is. Nem egyformán halad előre. Jobban halad ott, ahol a tudás-teremtés feltételei társadalmi méretekben jobbak. Aki előbbre jár az oktatásban, az előbbre jár a gazdaságban és a társadalom emberi minőségében. Ma ezek ideáltípusai a skandináv országok. Az 1. táblázaton láthatjuk a GDP arányos állami kiadásait a Magyarországgal összehasonlítva. Abszolút értékben még nagyobb a különbség, mert a skandináv országokban a GDP is nagyobb.

1. táblázat
GDP arányos közoktatási és felsőoktatási kiadások

	2009 Összesen	2012 Közoktatás	2012 Felsőoktatás	2012 Összesen
Magyarország	5,12	2,6	0,8	3,4
Dánia	8,74	5	1,8	6,8
Norvégia	7,24	4,9	2,5	7,4
Izland	7,81	4,5	1,4	5,9
Finnország	6,81	4,1	2,1	6,2
Svédország	7,26	3,9	1,9	5,8

(Forrás: Eurostat 2009, OECD 2012, Pogátsa 2016)

A munka ár-érték aránya. A hozzáadott érték forrása egyre inkább szellemi természetű. A vállalatok, országok két alapvető stratégiával versenyeznek ebben is (3. ábra).

3. ábra
Kétféle alapvető stratégia

Innovációs verseny	Árverseny
Nagy hozzáadott érték	Kis hozzáadott érték
Magas ár	Alacsony ár

Az egyik stratégia az olcsó munkaerőre épít. Abban versenyez, hogy hogyan lehetünk a legolcsóbbak a piacon. Az olcsó munka pedig képzetlen munka. Nem állít elő nagy értéket, ezért olcsó, de sok van belőle. Ebből alacsony fizetések, alacsony adóbevétel, fogyasztás, életszínvonal fakad. Az alacsony fogyasztás alacsony keresletet generál és fékezi a gazdaságot. Ez az árverseny szűkülő spirálba hajtja a gazdaságot.

A másik stratégia arra törekszik, hogy a munka nagy értéket hozzon létre, ennek megfelelően az ára is magasabb legyen. Ezt jól képzett dolgozók, szervezetek és gazdaságok tudják megtenni. A magasabb bérek nagyobb adóbevételt hoznak az államnak, és nagyobb fogyasztást generálnak, ezzel ösztönzik a gazdaságot.

A tőke így talál olcsó és alacsony hozzáadott értéken termelőket, ide helyezi az egyszerű munkáit, az összeszerelő üzemait, és talál magas hozzáadott értéket termelőket, ide helyezi az innovációs beruházásait.

A tudásalapú társadalom kialakítása nem óhaj. Tendencia. Van. Akkor is, ha akarjuk, akkor is, ha nem. Mindenképpen elhelyezkedünk a tudásalapú új világban. Vagy a centrumában, a centrum közelében vagy a perifériáján. Az elhelyezkedés alapja a tudásmunka képessége. Ez is befektetést igényel. Döntően az oktatásba és az egészségbe.

Ez paradigmaváltást követel a tőkéről való gondolkodásban. Az oktatás és az egészségügy tőkebefektetés. Ez szemben áll a maradékelvű felfogással, amely szerint akkor költünk e területek fejlesztésére, ha marad.

A tudás természete és a tudásalapú társadalom

Minden eddigi társadalom tudás alapú. Az emberek szükségleteik kielégítésére a korábban bemutatott háromféle felkészültséget használják. Amióta van emberi társadalom

- ◆ a tárgyakkal fizikai-természeti problémákat,
- ◆ a nyelvhasználattal megértési, és kommunikációs problémákat,
- ◆ a jóról való tudással értékelési-döntési problémákat

oldunk meg.

E felkészültségeket az ember konstruálja. A tudásalapú társadalomban az iparra ráépült a tudás termelése, és a tudást hordozó emberek miatt felértékelődtek az emberi viszonyok.

Az új munka

Az új tudásalapú munkában gyakran nem eszköz keletkezik, hanem kölcsönös megértés – megértés a közös cselekvéshez. Ezt máshogy kell szervezni, mint a tárgyak előállítását. A munka „túloldalán” nem tárgy, hanem érző, gondolkodó ember van. Ez igaz a szervezetekre és az országok szervezésére is. Meg lehet szervezni mechanikusan és kényszerekkel vállalatokat, társadalmakat, de az biztosan nem lesz tudásalapú társadalom.

E munkában nem manipulálni kell a másikat, hanem egymásra figyelve kölcsönös egyetértést kell kialakítani arról, hogy

- ◆ mit tekintsenek *igaznak* (mi a helyzete a szervezetnek, az innováció tárgyának, az országnak.) Ez a világ bonyolultabbá válása miatt nehéz, mert minden specialista csak egy részét ismeri a valóságnak. Itt tehát *kölcsönös nézetegyeztetést* kialakító kommunikációra van szükség.
- ◆ egyetértést kell kialakítani arról, hogy mit tekintsenek helyesnek, etikusnak. Azért kell ezt közösen kialakítani, mert e nélkül a normarendszer kevésbé lesz megalapozott és eredményes, és kevésbé fogják követni. Ez is tőke.
- ◆ meg kell értetniük önmagukat, szakemberekként is és emberekként is. Mert a tudás az emberhez van kötve. Olyan megoldásokat kell találniuk, amelyek megfelelnek a személyeknek is. (Habermas 1994)

Az így kialakított közös valóságkép talaján tudják kezelni a bonyolultságot. A hierarchikus szerveződés mellé a heterarchikus szerveződés lép. Attól függően, hogy milyen problémát kell megoldani, úgy kell az ahhoz értő specialistának dominálni. A speciális tudás mellett képesnek kell lenniük a másik ember szempontjainak átvételére, nézőpont váltásra, együttműködésre, önmaguk megértetésére. A hagyományos oktatás nem tanít erre. A szervezetek az ilyen nézetegyeztetésekre alapozva alakítanak ki innovációs megoldásokat, amelyeket aztán fizikailag is megvalósítanak –talán egy más országban, ahol találnak erre olcsó munkaerőt.

A tudástőke több fontos jellemzőben különbözik az anyagi tőkétől

A tudástőke birtoklása. A tárgyakat, a pénzt birtokolhatja úgy valaki, hogy az nincs a vele dolgozó munkás birtokában. Ez nem mondható el a tudástőkéről. A tudástőke az ember személyiségéhez tartozik. Nem lehet elvenni tőle. És csak úgy tud dolgozni vele, ha elsajátította, ám ezzel részessé válik a tulajdonban. Munkája kevésbé elidegenedett, mint azé a fizikai munkásé, aki kevesebb tudással dolgozik a tulajdonos gépein.

A tudásmunka terjedésével nő a tőketulajdonosok aránya. Ez átalakítja a társadalmakat. A tudásalapú társadalmak demokratikusabbak. A munkahelyeken már nem termelőeszközök nélküli kiszolgáltatott munkás dolgozik, hanem tudásbirtokos. Tulajdonosként kell vele bánni. Nem kiszolgáltatott, nem nincstelen, hanem birtokos. Ha elmegy a cégtől vagy az országból, viszi magával a tudását; más céget, más országot gyarapít.

A tudás nem halmozható fel olyan mértékig, mint az anyagi tőke. A tudás, amivel dolgozunk, több, mint amit tudhat egy ember, és több, mint amit egy szervezet birtokolhat. A tudás megosztása kényszer. A pénz, az anyagi tőke továbbra is kevesek birtokában maradhat, akik az emberiség töredékét alkotják. De a tudás egyre nagyobb tömeg birtokában van, s ez nem vehető el tőle. A tudás nem központosítható. A tudásalapú világban a központosítás bujtja a rendszert, mert akkora hatáskört ad a központnak, amelyet az nem érhet fel tudással.

A hatalom átrendeződése. A bonyolódó szervezetekben olyan problémákat kell megoldani, amelyekhez több ember tudása szükséges. Itt nem dominálhat egyetlen szempont sem. Ezért a hierarchikus szerveződés helyére a heterarchikus, a több eltérő szempontot egyesítő agytröszt-szerű modell lép. A túlzott hatalomkoncentráció idejétmúlttá válik. Ennek van oktatási következménye is. Az iskolának erre is fel kell készíteni. Olyan vitázók kellene, akik határozottan képviselik a maguk igazát és tiszteletben tartják a másik személyét.

A tudásra nem érvényes a megmaradási elv. Míg a régi tőkék esetében, ha valahol a tőke nő, máshol csökken – legfeljebb e csökkenéseket nem veszik számításba. Nő az anyagi gazdaság, s csökken a bioszféra valamilyen jellemzője. Nő valakik pénzvagyona, s csökken valakiké máshol. A tudást, ha megosztjuk, akkor az még a megosztóé is marad. A tudás megosztásával a tudástőke nő, ezért ez növekedési forrás. Fő terepe az oktatás, amely növeli a tőkét.

A termelékenység növekedése miatt egyre kevesebb ember kell az élelmiszerek és a fizikai tárgyak előállításához, ezért nem is lehet ilyen munkát adni nekik. De lehet olyat, ami a műveltséget, a képességeket, az egészséget, az élet minőségét növeli. Ez is tőkenövelő tétel.

Nem érvényes a redisztribúció. A tudástőkét nem lehet államosítani, nem lehet mástól elvenni. Csak úgy szerezhető meg, hogy az egyének hosszú ideig munkálkodnak saját tudásuk kifejlesztésén. Az egyenlőtlenségek a tudás megszerzési lehetőségeiben vannak, s a politikának az egyenlőbb esélyeken kell dolgoznia.

Az ipari és a tudás paradigma alapvető különbségei. A tudásalapú társadalmakban sok jelenségre máshogy tekintenek, mint az ipari rendszerekben. Néhány változást mutat a 2. táblázat. (Sveiby 2001)

A tudástőke egyszerre személyes és közösségi. A tudásmunkában a személyek megosztják a tudásaikat. Ezt csak személyes tudásbirtokosként tehetik. Közösségi, mert a közösség tagjai birtokolják, és mert a tudás létmódja a megosztás. A tömeges tudásmunka új tőkeviszonyt hoz létre a korábbi magántulajdon viszonyai mellett.

Új egyenlőtlenségek. Van, ahol a régi ipari munka társadalmi tudástársadalmakká alakulnak át és a tudással való munka a jellemző. S mert ennek nagy a hozzáadott értéke, jobban meg is lehet fizetni. Ezek a régiók innovációs versenyben vannak másokkal. A verseny lényege, hogy ki tud nagyobb hozzáadott értékű megoldásokat kidolgozni.

Máshol – például Magyarországon – az olcsó munkán alapuló ipari munka társadalmát építik, amelynek kicsi a hozzáadott értéke. Ez a munka árversenyben van más régiók munkáival abban, hogy ki tud olcsóbb munkaerőre támaszkodva versenyelőnyre szert tenni.

A tudásalapú társadalom egy komplex rendszer, amelyben minden összetevő hat a másikra. Gazdaság, politika, adózás, innovációs fejlesztések, oktatás, egészségügy egységes rendszert alkotnak, amelyben az egészséges és művelt emberek fejlődése a cél – a közoktatás és az egészségügy a legfontosabb befektetéssé vált.

2. táblázat

Az ipari és a tudás paradigma

Megnevezés	Ipari szemléletben	Tudás alapú szemléletben
Emberek	Költségek, erőforrások	A bevétel termelői
A termelés eredménye	Dolgok, kézzelfogható termékek	Immateriális javak (modellek, elméletek, eljárások, szoftverek)
Termelés	Fizikai munkások fizikai dolgokat munkálnak meg, anyagi termékeket állítanak elő	Tudásmunkások a tudást immateriális javakká alakítják
Munkafolyamat	Gépi technológia által vezérelt, lépésről lépésre szervezett	Gondolatok, kommunikáció által vezérelt, kaotikus
A termelés szűk keresztmetszete	Pénz és emberi képességek	Idő és tudás
A bevételek elsődleges formája	Anyagi javak (pénz)	Tanulás, új gondolatok, felismerések, új ügyfelek (K+F)
A vezetés feladata	Ellenőrzés	A kollégák támogatása
A hatalom forrása	A hierarchiában elfoglalt hely	Tudás, szakértelem
Információ	A kontroll eszköze	A kommunikáció eszköze, problémamegoldó erőforrás
Információáramlás	A szervezeti hierarchián keresztül	A munkatársak hálózatain keresztül
Tudás	Egy eszköz a sok közül	A munka alapja
A tanulás célja	Új eszköz megtanulása, alkalmazása	Új (tudás) vagyon létrehozása
Részvénypiaci érték	Dologi javak által meghatározott	Eszmei javak által meghatározott

Új egyenlőtlenségi rendszer

A három különböző felkészültség (tárgyak, tudás és társadalmi tőke) tulajdonságai meghatározzák a hozzájuk való egyenlőtlen hozzáférés lehetőségeit. (Domschitz 2012)

A hozzáférési esélyekben sok mondandója van a kommunikáció participációs modelljének. E modell a problémamegoldási felkészültségekhez való hozzáférésként tekint a kommunikációra. (Horányi 2007)

Az egyenlőtlenségekhez igazságossági elképzelések kapcsolódnak. Amartya Sen szerint a fejlődés szabadság, amely lehetővé teszi az emberek kibontakozását. (Sen 2003) John Rawls

igazságosságelméletében azt javasolja, képzeljük el, hogy nem tudjuk előre, hogy hova születünk, és bárhova születünk, egyenlő esélyeket kell kapnunk képességeink kibontakozására. (Rawls 1997) Az egyenlőtlenségeket e szemléletben nézzük.

Tárgyakhoz való egyenlőtlen hozzáférés

A tárgyakhoz való hozzáférésnek egyenlőtlen fizikai feltételei vannak. Van-e otthon étel, s víz, fürdőszoba, vagy nincs. Sőt: van egyáltalán otthon, vagy nincs. Van könyv a polcon, vagy nincs. Van internet, wifi, vagy nincs. Van felénk sűrű tömegközlekedés, vagy nincs.

A tárgyak használatához képességekkel kell rendelkezünk. Testünket alkalmassá kellett tennünk a tárgyak használatára. Például meg kellett tanulni fogat mosni, tisztalkodni, írni, biciklizni, autót vezetni. Testünk egyenlőtlen képességei egyenlőtlen tárgyhasználatot eredményeznek.

A tárgyakról egy sor ismerettel kell rendelkezünk, hogy észlelhessük, és tudjuk, mire valók, hol találhatók stb. Ismereteink egyenlőtlensége is egyenlőtlen tárgyhasználatot eredményez.

A tárgyakkal való rendelkezést intézmények szabályozzák. Fontos, hogy birtokolom-e az életemhez szükséges anyagi feltételeket, vagy ezeket más birtokolja. E kérdés a marxizmusban a társadalmi struktúra alapja. Életesélyek és hatalmi helyzetek egyenlőtlenségét okozza.

A szimbolikus/fogalmi kultúrához való egyenlőtlen hozzáférés

A tudások anyagi hordozóit érzékelnünk kell. Meg kell látni a papíron a betűt, az apró betűhöz nagyító szemüveget kell használnunk. A szóban elhangzó információt meg kell hallani.

Sok minden múlik azon, hogy jelen vagyunk-e az információ elhangzásánál. Szabályozzuk is, hogy ki hallhatja az információt, s ki nem. Ki olvashat világnézetének megfelelő sajtót, hallgathat rádiót, és ki nem? Ki vehet részt az egyetemi oktatásban, s ki nem, kit finanszíroz az állam, és kit nem? Ezek egyenlőtlensége anyagi egyenlőtlenségeket is eredményez.

A fogalmakat gyakran más fogalmakkal magyarázzuk. Az új tartalom megismeréséhez, megértéséhez ismernünk kell azt a nyelvet, amelyen elmondják. A jó olvasási képesség, a tanulási technikák ismerete megkönnyíti és élvezetessé teszi a tanulást. Mindennek az egyenlőtlensége egyenlőtlen ismereteket és problémamegoldó felkészültséget, egészében egyenlőtlen életet eredményez. Amiképpen a termelésben megnőtt a tudás szerepe, a tudás különbsége az életesélyekben is meglátszik.

Ha a magyar anyanyelvű pedagógusok olyan szókincsű nyelvet beszélnek, amelyet nem értenek a szegényebb nyelvű diákok, akkor azok nem értik az új ismereteket. Érthető a beszéd, ha az új tudást ismert szavakkal magyarázzák, és érthetetlen, ha ismeretlennel. Nyelvünk egyenlőtlensége egyenlőtlen tudást eredményez.

Egyenlőtlen hozzáférés a jóról való tudáshoz

Ennek is van anyagi és fogalmi feltétele. Élménytelen átélhetőnek kell lennie a cselekedetek felemelő „jó” és alacsonyító „rossz” voltának, következményeinek. Átéltető jutalom, vagy kudarc kell ahhoz, hogy a jó és rossz megkülönböztetésére képesek legyünk. Jelen kell lenni a „jó” ünnepein. És viselni kell a kudarcot. Az élmények egyenlőtlensége egyenlőtlen hozzáférést jelent az értékekhez, s így az életben való eligazodáshoz és életminőséghez.

Az értékekhez való hozzáférés fogalmi-gondolati magasságokat is igényel. Pontosabb a „jó” ismerete, ha az érzelem segíti a gondolatot, s a gondolat segíti az érzelmek észlelését. Fogalmaink egyenlőtlensége egyenlőtlenséget okoz az értelem és értékek elképzelhetőségében.

Mindez szocializáció révén sajátítható el. Ahány kultúra és szubkultúra, annyiféle értelem van. Segít az olvasás, a művészet, a kultúra, a kultúrák (!) történeteinek elsajátítása. Az értékekhez való hozzáféréshez valahol – a kultúránkban – otthon kell lennünk. Idegen kultúrában, amely elnyomja a miénket, elidegenedetten létezünk. Az idegen kultúrának való alávettség egyenlőtlenséget teremt az értékek átélésében és az életvezetés minőségében. Valakinek értelemmel teli a csador viselése európai iskolában akkor is, ha valakik szerint az iskolának vallásilag semlegesnek kell lennie. Vannak azonos neműek, akik életüket házassági kötelekben szeretnék élni úgy, mint más párok, s vannak országok, ahol ezt megtehetik, s vannak, ahol nem.

Az iskolai egyenlőtlenségek fontos tényezője az is, hogy az iskolába szegénységből, vagy/és roma családokból érkezett tanulók otthonról hozott kultúráját az iskola „rossznak”, megváltoztatandónak ítéli, és ezzel elidegeníti a gyerekeket a kultúrájuktól. Pedig az iskolának kellene befogadóan alkalmazkodni az érkező gyerekekhez, hogy természetes különbözőségeik felől építse ki a tudásalapú társadalom univerzális képességeit.

Társadalompolitikai következmények

Látjuk, hogy a társadalmi különbségek okai egyre inkább tudás természetűek. Ennek következménye van a társadalomkritikai gondolkodásban.

Amennyiben az élethez szükséges javak kulturális természetűek (is) mutatkoznak, akkor elavul a csak az anyagiakra koncentráló társadalomkritikai gondolkodás. Az újabb egyenlőtlenségeket nem lehet csak anyagi támogatással csökkenteni. A tudás megszerzése a személyek és a közösségek saját felkészültségeiken való munkáját igényli.

Ezért a kizsákmányolás fogalma is félrevezető az újabb egyenlőtlenségek esetében. A zsákmány olyan, amit elvesznek valakik valakiktől. A tudás esetében az a probléma, hogy sosem volt sokak birtokában. Ezért az újabb egyenlőtlenségek nem magyarázhatók kizárólag az elvétellel.

A tudást az emberek saját képességeik kimunkálásával szerzik meg, vagy nem szerzik meg. A társadalompolitikának e képességefejlesztés feltételeit kell biztosítani. Így a csak anyagi elosztásra koncentráló szemlélettel szemben tudás-intenzív perspektívában is kell gondolkodni. A mobilitási esélyek növelésével építeni kell a középosztályt és nyitni kell a tudás-munkások felé!

Ha az ökológiai kritika szempontjait is figyelembe vesszük, akkor olyan ökológiai és társadalomkritikai gondolkodásra van szükség, amely miközben korlátozza az öncélú anyagi növekedést, támogatja a szellemet. Ezzel a társadalom problémamegoldó felkészültsége úgy tud nőni, hogy nem terheljük jobban a természeti erőforrásokat.

Összefoglalva: a társadalmi különbségek csökkentésének ma már elsősorban műveltséget emelő, oktatási követelményei vannak. A gazdasági-társadalmi tervezésnél e komplex hozzáférési lehetőségeket és ezek egyenlőtlenségét is figyelembe kell venni.

Az oktatás egyenlőtlensége nemzetek közti egyenlőtlenségeket is okoz. Az alapvető különbségek 3. táblázatban láthatók.

Az egyszerű munka olcsó, s a magyarországinál vannak olcsóbb tömegek. Az egyszerű munka ára és hozzáadott értéke nem elég a szükségletek kielégítéséhez. A műveltebb rétegek és országok életesélyei jobbak másoknál, mert jobbak a hozzáadott érték előállításai képességeik.

3. táblázat

Az oktatás alapvető különbségei

Van ahol az oktatás magas színvonalú stratégiai állami befektetés, lehetőség mindenki számára	Van ahol az oktatás alacsony színvonalú, (maradékeltű) állami kiadás a tömegek számára, egy kisebbség saját erőből beruház
Az oktatás nagy mobilitási esélyt ad mindenki számára. Az oktatás révén ki lehet kerülni a szegénységből és be lehet kerülni a középosztályba. Van esélyteremtés az iskola és óvoda előtti időszakban. A gyerekek egyenlőbb képességekkel érkeznek az iskolába A jobb oktatás révén többen dolgoznak, és magasabb értékű munkát tudnak elvállalni. A jobb képességű emberekkel rendelkező térségekbe, országokba szívesen megy a tőke a magas hozzáadott értékű munkákkal, ezért itt sok innováció születik. A magasabb értékű munka jobb béreket jelent. A (magasabb) béreket elköltik, ez keresletet jelent más vállalkozások számára, ez serkenti a gazdaságot. Erősödik a középosztály, kevesebb a segélyre szoruló. A magasabb jövedelem magasabb adóalapot jelent, ez növeli az állam bevételeit. Az államnak van pénze a magas színvonalú oktatás megszervezésére. Az állam beruház az oktatásba ...	Az oktatás nem ad mobilitási esélyt mindenki számára. Az oktatás révén nem lehet kikerülni a szegénységből, csak kivételesen lehet bekerülni a középosztályba. Gyenge az iskola és óvoda előtti esélyteremtés. A gyerekek egyenlőtlen képességekkel érkeznek az iskolába. A gyenge oktatás miatt kevesen dolgoznak, és kis értékű munkát tudnak elvállalni. A kisebb képességű emberekkel rendelkező országokba nem szívesen megy a tőke, csak a kis hozzáadott értékű munkákkal, ezért itt nem születnek innovációk. Az alacsonyabb értékű munka kisebb béreket jelent. Az alacsony bérek kis keresletet jelentenek más vállalkozások számára, ez visszafogja a gazdaságot. Kicsi és gyenge a középosztály, több a segélyre szoruló. A kisebb jövedelem kisebb adóalapot jelent, kicsi az állam bevétele. Az államnak nincs elég pénze a magas színvonalú oktatás megszervezésére. Az állam nem tud beruházni az oktatásba...

Stratégiák és értékek***A megoldás típusai***

A tudásalapú társadalmak kialakítására többfajta megoldás született. A megoldások attól függenek, hogy

- ◆ mit gondolunk az állam és az egyének feladatairól, illetve
- ◆ a szűkös források között egy magas kultúrájú elitre fókuszálunk, amely megtalálja a helyét a tudásalapú társadalomban, vagy az esélyteremtést széles rétegekre is kiterjesztjük.

Így négyféle fejlesztési stratégia határozható meg:

- ◆ piaci automatizmusokban gondolkodó és szűk elitre fókuszáló „elitista”,
- ◆ piaci automatizmusokkal számoló, de széles körű esélyteremtő „libertárius”,

- ◆ aktív államban gondolkodó elitista, „magas kultúrára – tudományra” fókuszáló”,
- ◆ aktív állammal számoló és széles körű esélyteremtő „szociálpolitika-központú” modell. (Tamás 2007)

4. táblázat
Fejlesztési stratégiák

	A fejlesztést piaci automatizmusokra bízva	A fejlesztést erős állami befektetésekkel támogatja
Néhány esélyes területre fókuszál	elitista (1)	magas tudomány, innováció (3)
Széles körben teremt esélyt a fejlődésre	libertárius (2)	szociálpolitika központú (4)

1. Elitista modell

E modell a piaci alkalmazkodást a tiszta piaci viszonyokra kívánta bízni. E neoliberais megoldás volt jellemző a rendszerváltás utáni kormányok gondolkodására. Leépítették a jóléti államot, ellehetetlenítették a dolgozók érdekérvényesítési lehetőségeit. Megszorító csomagokat vezettek be a költségvetési egyensúly érdekében. Privatizáltak. A közbeszerzéseket a „versenyképes” nagyvállalatok nyerték verseny előnnyel, vagy korrupcióval. Az eredmény: az állam a politika és gazdaság összefonódásából gazdagodó oligarchák befolyása alá került. Ez az új „elit” felemészti az ország javait. Szavakban a piaci mechanizmusoktól várták az ország felzárkózását, és közben a piac ellen dolgoztak. Az eredmény: szűkülő és lecsúszó középosztály, növekvő szegénység. Az így kialakuló néhány tudásintenzív megoldás is egy szegényedő és rövid távú túlélésben gondolkodó közegben találja magát. Milliók estek ki a piaci kapcsolatokból és a társadalmi szolidaritás intézményeiből.

2. Libertárius modell

A piaci automatizmusokban gondolkodó és szélesebb rétegeknek esélyt adó libertárius modellnek volt néhány középosztályosodást lehetővé tevő éve. A társadalom egy részében elindult egy saját vállalkozó szellemű alapuló polgárosodás ott, ahol a piacot még nem uralták el korrump hálózatok. Pár évig hihettünk abban, hogy kialakul a kapitalizmust stabilizáló, anyagilag független középosztály, amely rendelkezik tartalékkal, hogy egy munkahelyváltás ne veszélyeztesse az egzisztenciáját. És megfelelően művelt ahhoz, hogy bele tudjon szólni a közéletbe.

A polgárosodó középosztály és az elit jelentős önerőt szánt a saját és gyerekei oktatására. Megteremtette a szegény állami oktatás magasabb színvonalú alternatíváját. Kialakultak reform pedagógiai, elit általános és középiskolák; ezeket ma visszafejleszti az állam.

Ez a polgárosodás egy szűk körre terjedt ki, így nem elég erős a demokrácia megvédéséhez, az oligopóliumok és a korrupció visszaszorításához. Egyre nehezebben teremt meg anyagi és szellemi újratermelésének feltételeit. Kulturális tőkájából még így-úgy megél, de az új-feudális viszonyokban fenyegetve van függetlensége.

3. Magas kultúrára fókuszáló állam

Ez a modell a hazai jó adottságokra koncentrálva, néhány esélyes területen termelne tudományos és innovációs eredményeket, majd ezeket hasznosítaná a globális gazdaságban. Ma-

gyarországon sajnos nincs olyan erős vállalati szféra, amellyel ezeket az eredményeket a globális gazdaságban hasznosítani lehetne. A kutatás fejlesztést azonban nem szabad elhanyagolni, szorgalmazni kell a kutatói bázis nemzetközi közegbe való bekapcsolódását.

A kutatás bázisai a kutatóintézetek mellett az egyetemek. Az egyetemek oktatói a közel-múlt terhelése miatt az oktatásra szocializálódtak, de most, hogy kisebb lett a hallgatói létszám, a felszabadult kapacitásokat kutatásra lehet fordítani. Az alkalmazás formális feltételéhez eddig is hozzá tartozott a kutatás. Az igazi probléma, hogy nincsen a kutatásra állami stratégia.

A tudásalapú fejlesztésnek van olyan fajtája, amely megfelelne a hazai lehetőségeknek. Ez a kis és középvállalkozások, egyetemek, kutatóhelyek közti kapcsolati háló erősítése, ami a köztük lévő kapcsolatok, bizalom, információáramlás, együttes projektek fejlesztését jelenti, horizontálisan segítve a tudás terjedését, és az ezen alapuló fejlesztéseket.

Ezt ki lehet egészíteni azzal, hogy a már kialakult „összeszerelő ország” adottságaira is lehet alapozni. Az egyoldalúan az olcsó munkaerőre épített gazdaságpolitika következtében sok leányvállalat telepedett meg az országban, amelyek az alacsony hozzáadott értékű munkákat (a termelést és szerelést) telepítették az országba, és otthon hagyták a piackutatás, stratégia alkotás, kutatás-fejlesztés, tervezés, marketing, kommunikáció, pénzügyek, kereskedelem magasabb hozzáadott értékű munkáit. A munkaerő képzettségi szerkezete is ehhez igazodott. A hazai leányvállalatok bérversenyben vannak olcsóbb régiókkal, és érdekük a hozzáadott érték termelő képességük fejlesztése. Általában is érdemes ösztönözni a magasabb hozzáadott értékű munkák Magyarországra telepítését (műszaki-technológiai fejlesztések). És támogatni lehetne az ezekben beszállító hazai vállalkozások fejlődését, felkészülését, hogy a beszállítóvá váló vállalkozások ezen keresztül kapcsolódjanak be a nemzetközi gazdaságba.

4. Szociálpolitika alapú fejlesztések: kitanulni a szegénységből

Magyarország számára, ha az országba a lakóit is beleértjük, akkor a szociálpolitika központú megoldás a legégetőbb. Ez ad megoldást a sűrűsödő társadalmi konfliktusokra és a felzárkózásra, azonban a politikai elit és az ország erre van a legkevésbé felkészülve.

Az „erős állam” kifejezésnek az oktatás terén ma negatív jelentése van. Az iskolák ma szenvedik az erős államot, mert elveszítették az autonómiájukat. A tudásalapú társadalom „erős állam” politikája nem az autonómiákba való részletes beavatkozást jelenti, hanem a célok széleskörű társadalmi vitán alapuló kijelölését, a feltételek biztosítását és a célhoz vezető intézményes eszközök kialakítását. Ez egy mindenki számára egyenlő mobilitási esélyt teremtő szociálpolitika és oktatás lenne, amely alulról szélesíti a tudásalapú társadalomban dolgozni tudó középosztályt szociálpolitikával, oktatással és aktív munkaerő-piaci megoldásokkal.

Az oktatásról

Az oktatásra hat a demográfiai helyzet is.

- ◆ A középiskolákban és az egyetemeken lecsökkent a diákok száma, így kihasználatlan kapacitások maradtak a magasabb minőségű oktatásra. Az ezekben az intézményekben tanuló gyerekek többsége középosztálybeli vagy annál jobb módú rétegekből származik, amelyekben alacsony a gyerekek száma. A csökkenő gyerekszámot szenvedik a felsőoktatás, és szenvedik majd a nyugdíjrendszer is, mert mindez a módosabb, érték-előállító, adófizető középosztály csökkenését is jelenti.
- ◆ A társadalom szegényebb rétegeiben magasabb a gyerekek száma, így a közeljövőben egyre több gyerek szegény, képzetlen családban születik. Az ő beilleszkedésüket a mai közoktatás nem tudja megoldani, ami a tudásalapú társadalom szempontjából különösen súlyos problémát jelent. Régen az ipari munka alján sok

egyszerű betanított munka volt, a tudásalapú társadalomban nincsenek ilyen munkák: megfelelő képzettség nélkül nem lehet beilleszkedni a munka új világába. Ha nem teszünk valamit, akkor a tudás világából kimaradó és dolgozni nem tudó széles réteggel kell együtt élni. Az aktív korú lakosság 30-40 %-a ebből a rétegből toborzódik, amelynek tagjai nem vesznek részt az értékek előállításában, többnyire segélyre szorulnak és tudás hiányában nem tudnak a közéletben sem részt venni. Vagy egy növekvő konfliktushelyzetre kell berendezkedni, vagy segíteni kell az itt született gyerekeket, hogy „kitanulhassanak” a szegénység világából. A konzervatív megoldás nem tudja kezelni ezt a problémát. A családi adókedvezmények ott segítenek családokon, ahol van munka és adó. E területen rasszista cigányozó hangok is megjelennek, ezek azonban csak elfedik a problémát. Ma Magyarországon négymillió ember él a létminimum alatt, és a cigány lakosság körülbelül 700.000 ember. A cigányok többsége ezen a szinten él, de a probléma a számokból láthatóan nem cigány kérdés. A közoktatás nem tudja kezelni a szegénységből eredő hátrányokat: a gyerekek és családjaik szegénysége túl sok esetben ellehetetleníti a tanítást. Ma Magyarországon a gyerekek mintegy 35 %-a komoly nélkülözésben él, és e tekintetben nemzetközi összehasonlításban is rosszul állunk.

- ◆ Növelni kell az oktatásra fordított kiadásokat, de ugyanolyan fontos az oktatás egyenlőbb minőségének kialakítása. Például a magyarországi alapiskolát végzetek szövegértési eredményét nagymértékben meghatározza, hogy az ország melyik részén jártak iskolába, ami mögött jelentős részt szegénységi problémák rejlenek. A magyar közoktatás erősen hozzájárul a társadalmi különbségek újratermeléséhez. Nemzetközi összehasonlítás is megmutatja (5. táblázat), hogy lehetséges az iskolák közötti különbségek csökkentése.

5. táblázat

Iskolák közötti egyenlőtlenségek összehasonlítása

Iskolák közötti egyenlőtlenségek	Finnország	OECD átlag	Magyarország
Jól teljesítő, jó státuszú iskola	6%	20%	32%
Rosszul teljesítő, rossz státuszú iskola	4%	18%	25%
Iskolák közötti variáció matematika eredményekben	5%	37%	63%

Forrás: OECD, PISA 2012, Results: Excellence through Equity – Giving every student the chance to succeed 2013 (Pogátsa 2016)

- ◆ Az iskola néha egyenesen maga okozza az egyenlőtlenségeket azzal, hogy a különböző kultúrával érkezett gyerekek között eleve ragsort állít fel, s az egyiket értéktelennek nyilvánítja. Az oktatást érdemes lenne a mindenkori lemaradó iskolák fejlesztésére koncentráltan végezni. Megszabható a szükséges kimeneti teljesítmény az egyes iskolatípusokhoz, illetve évfolyamokhoz, és megmérhető a kibocsátás teljesítménye. Ez alapján megtudható, hogy hol van beavatkozásra szükség, és az oktatáspolitikát a mindenkori lemaradó 10-20%-ra koncentrálna. Ezeket az iskolákat kell feljebb hozni oktatási, módszertani segítséggel, szociális munkával, speciális és külön megfizetett tanári segítséggel, ellenőrzéssel. Mindaddig kell ezt folytatni, míg az iskola el nem éri a meghatározott standardokat. Aztán ismét meg kell találni a lemaradó 10-20%-ot, és fokozatosan ki lehet alakítani, hogy a közoktatás mindenütt egyenlő és növekvő esélyeket adjon. Ez a modell működik Finnországban. E

megoldás megszünteti az iskolai szegregáció problémáját is. Ha mindenhol azonos színvonalú oktatást kapnak a gyerekek, okafogyottá válik az a félelem, hogy a szegényekkel, cigányokkal együtt tanuló gyerekek hátrányt szenvednének, és megmaradhat a szabad iskolaválasztás lehetősége is.

- ◆ A problémát még fokozza, hogy a tanulással kapcsolatos egyenlőtlenségek már az iskola és az óvoda előtti időszakban kialakulnak. Minél korábban be kell avatkozni, ez viszont szociálpolitikai eszközöket is igényel: szociális munkásokat, egész napos iskolákat, kollégiumokat, iskolai étkeztetést, lehetőségeket kell biztosítani, ahol az anyák már a kisgyerekekkel tanulhatnak, részt vehetnek korai szocializációs hatások szervezésében.
- ◆ A gyerekszegénység felszámolása is tudástársadalmi elem. Az oktatási problémára ráfónódott a szociális probléma: ahol a gyermek éhezik, ott nehéz hosszabb távon gondolkodni a társadalmi kiemelkedésről. A GDP arányos szociális kiadások tekintetében is le vagyunk maradva.
- ◆ Segíthet a feltétel nélküli alapjövedelem bevezetése, mert leveszi a rövid távú anyagi gondokat a családok válláról, és a felszabaduló energiák tanulásra fordíthatók.
- ◆ A kormány „munka alapú társadalom” célkitűzése nem teremtette meg a tudás-alapú munkát, de az ipari munkát sem: a munka jelszavával csak a szociális segítyezés visszaépítését eredményezte. Emberek kerültek hátrányosabb helyzetbe, mert olyan térségben laknak, olyan kapcsolatrendszerük és a végzettségük, hogy nem kaphatnak munkát. A közmunka csak annyiban tekinthető értékteremtő munkának, amennyiben gátolja a munkaerő leépülését.

Az új munka készségei és az oktatás előtt álló kihívások

A terjedő tudásmunka is új igényeket támaszt a közoktatással szemben.

A tanulás képessége. A tudásalapú munkához a megfelelő tudást meg kell szerezni, de a tanulás képessége előbb van logikailag, mint a tanulás és a tudás (hiszen ha valaki nem tud tanulni, nem is tanul, és nem lesz tudása), ezért előbb ezt, azaz a tanulni tudást kell megtanítani, a tanulás képességét kell kifejleszteni.

Ki kell mondani, hogy tanulás nélkül nincs tanítás: minden tanulás a tanuló munkája saját készségeinek a fejlesztésén, ezért a pedagógiának a tanulói aktivitásra kell építeni. Amit a diák cselekszik, azt tanulja meg. Ha a cselekvése tananyag memorizálása és felidézése, akkor ezt a képességét fejleszti ki. De a munka nem memorizálás, a munkában problémákat kell megoldani.

A szükséges ismeretek is változnak, ezért az iskola nem képes az egész életre való ismeretek átadására. Ez ismét arra mutat, hogy a korszerű ismeretek mellett az önálló tanulás képességét is ki kell kialakítani. A közoktatás, ha csak egy konkrét szakmára képez, akkor az így kiképzett munkaerő rugalmatlan és kiszolgáltatott a munkaerő piacon. Ha a szakma elavul vagy a munkaadó elmegy, a munkavállaló önálló tanulás nélkül nehezen tudja átképezni magát. Manapság ez egy életpálya alatt sokszor megtörténik.

Problémamegoldás. A tudásmunkás problémák megoldásával keresi a kenyerét. A világ és a problémák bonyolultabbá válásával a problémamegoldás is kollektív formát ölt. Míg ez korábban a tulajdonosok vagy a menedzsment dolga volt, mára ez is megváltozott. Korábban a problémamegoldás gondolkodási fázisai, úgy mint elhatározás (hova akarunk eljutni), a problémához tartozó tudások összegyűjtése, az alternatív javaslatok kidolgozása és a döntés a vezetők dolga volt (de Bono 1997), és a dolgozókra csak a végrehajtás maradt. Napjaikban a magas fokú specializáció miatt az egész folyamatban együtt kell működni. Ezért nem csak a

végrehajtás készségeit kell kialakítani, hanem az önálló és a közös problémamegoldását is. Ezért a pusztán ismeret visszaadásra orientált oktatás mellé a gondolkodás tanítását is erősíteni kell az iskolának.

Alkotó munka, kreativitás. Az innovációs versenyben kiemelkedő szerepe van a kreativitásnak. A kreativitás oktatási és társadalmi feltételei fejlesztethetők. A kreativitás egyik legfontosabb külső feltétele a fizikai és lelki biztonság.

Proaktivitás. A mai dolgozónak önállóan és kezdeményezően kell dolgozni és nem várhat a vezető részletes utasításaira. Kell a kezdeményező szellem, a kritikus gondolkodás és a döntés képessége. Az oktatásnak továbbra is feladata marad az ismeretek átadása, de az önálló kutatómunkára, értékelésre, véleményalkotásra, megoldások keresésére is fel kell készíteni.

A kooperáció képessége. A tudásmunka döntően csapatmunka, tudások kombinálása a közös megoldás érdekében. Ez a másokra való odafigyelést, a moderált kommunikációs keretek ismeretét és betartását igényli. A mi iskoláinkban ritka az, amikor a diákok egymást erőforrásnak tekintik. Gyakran inkább versenyeztetik őket a jobb jegyekért, a tanár figyelméért, pedig a csapatmunkában a belső verseny káros, mert gátolja az erőforrások megosztását.

Kommunikáció idegen nyelveken. A munka nemzetközi téren történik, elengedhetetlen, hogy tudjunk kommunikálni egy vagy akár több idegen nyelven.

Széles látókör és átfogó kép a világról. A magasabb hozzáadott értékű tevékenységek, például a piackutatás, a stratégiai gondolkodás, a szervezetfejlesztés, a tervezés, a kutatás fejlesztés, a pénzügyek, a marketing stb. széles látókört és sokrétű tudásokat igényelnek a társadalomról is. A globális világban szükség van a világról, gazdaságról és kultúráról szóló ismeretekre. A csak a szakmai képességekre felkészítő oktatásból nem kerülnek ki ilyen felkészültéggű emberek, pedig a nagyobb értékű munkákat ott végzik, ahol az oktatás felkészít ezekre.

A szűk munkaadói érdeknél átfogóbb a társadalom érdeke

A tudásalapon strukturálódó világban a fentiek stratégiai képességek. A magyar oktatás azonban rabja az iparkamara által szorgalmazott rövidlátó stratégiának, amely csak az ipari munka képességeire kíván felkészíteni. Ezzel árt az iparnak is, mert így csak az olcsó munkát képes fogadni. A vállalkozások szeretnék azonnal használható munkaerőt kapni a társadalom költségén. Ez a szemlélet ront az ország innovációs potenciálján, mert a munkaerő igények ideiglenesek, így nem is motiválnak a munkaerő fejlesztésére. De ha megszűnik a munkahely vagy a szakma, akkor ismét az egyén költsége lesz, hogy újra munkát vállalhasson. A dolgozó nem egyetlen szervezetben, nem ugyanazon a munkahelyen dolgozza le az életét (és ezt a munkaadók se gondolják), ezért folyamatos alkalmazkodásra, megújulásra kell felkészíteni. Ez nem közvetlen munkaadói érdek, és hiba lenne a társadalom szélesebb felelősségét szűk, rövid távú munkaadói érdekeknek alárendelni.

A globális gazdaságban leszűkült a nemzeti kormányok mozgástere. A hagyományos tőke szabadon áramlik. Közben a humán tőke szerepe nő, és ennek fejlesztésében a nemzeti kormányoknak döntő szerepük van. Vannak országok, amelyek ezt pár évtizede felismerték, s már élvezik az innováció anyagi előnyeit is; tudják, hogy az oktatás a legfontosabb stratégiai beruházás. Magyarország, úgy tűnik, nem tart lépést ezzel a trenddel. (6. táblázat)

Sajnos a lemaradásunk akkor is tetemes lenne, ha a GDP arányos ráfordításokban utolérnénk a nyugat-európai szintet, mert a GDP alap nagyobb Nyugat-Európában. Mindenesetre az utolérés érdekében első körben legalább azt meg kellene célozni, hogy Magyarország a GDP-ből magasabb arányban fektessen be az oktatásba.

6. táblázat

Oktatási ráfordítások a GDP arányában Nyugat-Európában és Magyarországon

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Magyarország	4,51	4,95	5,06	5,83	5,33	5,33	5,33	5,17	5,0	5,06	4,78
Nyugat-Európa	5,66	5,77	5,94	6,1	6,05	5,94	5,83	5,77	5,88	6,38	6,38

Forrás: Eurostat (Pogátsa 2016)

A tudásalapú társadalom politikája

Az emberekbe történő beruházás gazdasági beruházás is. A tudásalapú társadalom fő tőkéi a tudás és a társadalmi tőke. Ezeknek a hordozói az emberek és az emberek közti viszonyok. A tőke fejlesztése ezért az emberi erőforrás fejlesztését is jelenti. A gazdaság és az emberek fejlődése nem két egymást nehezítő, hanem egymást erősítő tétel. Az oktatásra, szociálpolitikára, egészségügyre fordított pénz nem keletkezhet maradékelven.

Az alapkérdés a régi: birtokolják-e az emberek az életükhöz szükséges feltételeket? Régen ez anyagi feltételeket jelentett. Ma az egyenlőtlenségi rendszer egyre inkább tudás termeszető. A felszabadító, az elidegenedést csökkentő logika megmaradt. Az emberek legyenek birtokában az életükhöz szükséges feltételeknek. Ez a szabadságuk alapja. Ma a tudás megszerzésének egyenlő feltételeit kell kialakítani. Ez is beruházó politika. Nemcsak egyéneknek, rétegeknek teremt jobb esélyt, hanem az egész országnak.

Esélyteremtő jóléti állam. Az emberi tőkébe való beruházásnak növelni kell a középosztályt. Létszámban, biztonságban, anyagi függetlenségben és tudásban. A középosztályt a szegényebb rétegek mobilitási esélyeinek növelésével kell gyarapítani. A tudásalapú társadalom állama esélyteremtő jóléti állam. (Pogátsa 2016)

Magasabb hozzáadott érték. Az erősödő középosztály hatására több ember képes magasabb hozzáadott értékű munkát végezni. Ez magasabb béreket is jelent. A magasabb bérek keresletet teremtenek más vállalkozásoknak, így fejlődik a gazdaság. A növekvő bérek magasabb adóalapot jelentenek, így az állami adóbevételek is stabilizálódnak. A középosztály alulról való feltöltődésének hatására kevesebb lesz a segélyre szoruló.

Munkademokrácia. Az esélyteremtő jóléti állam és a magasabb bérek nem jönnek létre piaci automatizmusokon. Ki kell alakítani állami közreműködéssel a munka világában olyan érdekharmónizáló mechanizmusokat, amelyek a dolgozókat és a tőkéseket egyaránt érdekeltté teszik a termelékenység növelésében, és amelyekben a dolgozók is vállalják, például tanulással, a termelékenység növelését, az ebből eredő nyereséget pedig elosztják a bérek és a profit között.

Társadalmi egyeztetési folyamatok. A társadalmi döntés-előkészítés kiterjedt rendszerét is fel kell építeni; a tudásalapú társadalomnak ez a jellemző működésmódja. Eredményeként jobb döntések, tájékozottabb, felelősebb, szolidárisabb szereplők jönne létre, erősödik a társadalom szövete, ami szintén összetevője a társadalmi tőkének.

Szabályozott munkaerő piaci megoldások. Ma munkaerőhiány van mind a magas minőségben dolgozó vállalkozásoknál, mind a feketén foglalkoztatott, létminimum alatti tömegek kizsákmányolt munkájával dolgozó cégeknél. A minimálbér folyamatos és tervezhető emelésével és az átképzések támogatásával az alacsony hozzáadott értékű munkahelyekről át

kell áramoltatni a munkaerőt a magasabb hozzáadott értékkel dolgozó munkahelyekre. Ezt támogatja a feltétel nélküli alapjövedelem hatása is.

Feltétel nélküli alapjövedelem. A mindenkinek járó feltétel nélküli alapjövedelem megnöveli mindenki, a középosztály, a gazdag és a szegény szociális biztonságát. És mert mindenkinek egyformán jár, növeli a társadalomban a szolidaritást. Ezen a szolid, de biztonságos alapon új perspektívák nyílnak a mobilitásra, tanulásra, munkahelyek változtatására. A biztonság lecsökkenti a dolgozók kiszolgáltatottságát, ezért kiszorítja a csak a pusztán kizsákmányoláson alapuló munkát. A szolidaritás a tudásalapú társadalomban termelőerő, mert az erőforrások megosztása, a tudások kombinációja adja az új értéket. A nem szolidáris társadalmak lemaradnak; a szolidaritás a progresszív politika.

Egyenlő esélyteremtő oktatás. Az ország bármely részén lévő iskolában azonos és egyre magasabb minőségű oktatást kell kapnia minden gyermeknek. A lemaradó iskolák felzárkóztatására plusz erőforrásokat biztosít az állam. Az egyenlő esélyteremtés az oktatás és a szociálpolitikai eszközök szoros integrációját igényli. Az új tudástársadalmi szükségleteknek megfelelő ismereteket és készségeket kell kialakítani.

Magas újraelosztás. Ne a szegény támogassa a gazdagot! Az esélyteremtő állam beruház az emberi tőkébe, de ehhez bevételekre van szüksége. Progresszív, többkulcsos személyi jövedelemadó rendszert, vagy adót kell bevezetni, és a maradékot meg kell fordítani. Csak ha kialakult az erős középosztály, amely versenyképes munkát tud végezni és megtermeli a szükséges jövedelmeket, és csak ha kiépült az esélyteremtő oktatás, ha rendbe tettük az egészségügyet, akkor költözzön a kormány, akkor építsünk stadionokat, akkor pályázzunk olimpiára, akkor építsünk presztízsbetűzéseket.

Antikorrupció és elitcsere. A magas újraelosztás adófizetési hajlandóságot is feltételez, ezt azonban aláássa a korrupció, a rendszerváltás után kialakult gazdasági-politikai elit. Az antikorrupciós politika elit cserét is igényel. Nem szívesen fizetnek az emberek adót, ha azt gondolják, hogy elloppják. Az esélyegyenlőségek kiépítése lecsökkenti a mindennapi korrupció kényszerét, de meg kell teremteni a magas – „felvilági” – korrupció leküzdésének feltételeit is.

Új középosztály politika. A régi baloldali munkásbázisa lecsökkent, és ez a csökkenés, amely szorosan összefügg a tudásalapú gazdaság kialakulásával, válságba hozta a baloldali pártokat is. A szakmunkás ma már szintén tudásmunkás, és az új egyenlősítő politika szövetségesei a tudásmunkások. A fizikai dolgozók és a tudásmunkások egyaránt érdekeltek a tudásalapú fejlesztésekben. Az alsó osztályok felemelése pedig az egész ország szellemi és gazdasági képességeit növeli.

Társadalmi konszenzus és vita a tudástársadalomról. A tudásalapú társadalom komplex, integrált rendszer. Látványosan az oktatás, de az összes felsorolt (és fel nem sorolt) tényező együttes fejlesztését igényli. Mindez alapvető változásokat jelent a mai politikában, mivel ellenkező irányba mutat, mint a rendszerváltás utáni összes kormány neoliberális politikája. A váltás türelmes vitákat, tájékoztatást, a program fokozatos továbbfejlesztését igényli, ezért is kell széles társadalmi vitára bocsátani.

Irodalom

- Bono, Edward de (1997) *Tanítsd meg önmagadat gondolkodni*. Budapest, HVG.
- Domschitz Mátyás (2012) *Társadalmi tőke a kommunikáció participációs modelljével*. In: Bajnok Andrea – Korpics Márta – Milován Andrea – Pólya Tamás – Szabó Levente (szerk.) *A kommunikatív állapot*. Budapest, Typotex.
- Domschitz Mátyás (2012) *Kommunikatív tőke*. Budapest, Századvég 66. szám.
- Domschitz Mátyás (2013) *El vagyunk havazva*. Budapest, Typotex.
- Habermas, Jürgen (1994) A cselekvésracionális aspektusai. In: Jürgen Habermas (1994) *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Horányi Özséb (2007) Függelék: A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról. In: Horányi Özséb (2007 szerk.) *A kommunikáció, mint participáció*. Budapest, AKTI – Typotex 2007.
- Pogátsa Zoltán (2016) *Magyarország politikai gazdaságtana – Az északi modell esélyei*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Rawls, John (1997) *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris.
- Sen, Amartya (2003) *A fejlődés mint szabadság*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Sveiby, Karl Erik (2001) *Szervezetek új gazdagsága: a menedzselt tudás*. Budapest, KJK – Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft.
- Tamás Pál (2007) A tudásalapú társadalom állapota Magyarországon 2015-ben. Budapest, *Pénzügyi szemle* 52. évf. 3–4. sz.
<http://www.matarka.hu/marclist.php?fusz=29470> (letöltés: 2017. október 12.)

SOCIAL ENGINEERING A GYAKORLATBAN**Manipulációk értelmezése a SPEAKING modellben****Kollár Csaba**

kollar.csaba@uni-nke.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.3.63**Absztrakt**

A social engineering típusú támadások részint informatikai, részint humán aspektusúak. Ez utóbbinál a támadó célja az, hogy a gyanútlan áldozattal rövid idő alatt olyan kommunikációs keretet alakítson ki, melyben a diskurzust irányítva el tudja érni a célját. A téma aktualitását az adja, hogy miközben az informatikai rendszerek informatikai biztonsága egyre jobbnak mondható, addig a rendszereket használó és üzemeltető humán erőforrás, vagyis a munkavégző ember biztonságtudatosságában komoly hiányosságok mutatkoznak, amik nem csak a saját munkájára, hanem a szervezetre is veszélyt jelenthetnek. A tanulmányban az elméleti alapok ismertetése után egy esettanulmányon keresztül kerülnek bemutatásra a verbális, a nonverbális és bizonyos szituációkban a metakommunikatív szemiotikai csapdák, s e csapdákból felépített komplex manipulációs folyamat, elsősorban Dell Hymes SPEAKING modellje alapján.

Kulcsszavak

social engineering, SPEAKING modell, manipuláció, információbiztonság

SOCIAL ENGINEERING IN THE PRACTICE**Explaining manipulation in the SPEAKING model****Csaba Kollár****Abstract**

Social engineering attacks have partly information technology, partly human aspects. In this latter case, the aim of the attacker is to develop a communication frame with the unsuspecting victim, thus directing the discourse towards achieving their targets. The topic is even more relevant considering the fact that while the information technological security of IT systems is improving, there are serious deficiencies in the security awareness of human resource or staff using and operating the systems. This can be very dangerous both in terms of their own work and the organization. The present study first discusses the theoretical basis, then a case study is presented to introduce the verbal, nonverbal and the metacommunicative semiotic traps, as well as the complex manipulation processes built from these traps, first of all on the basis of Dell Hymes's SPEAKING model.

Keywords

social engineering, SPEAKING model, manipulation, information security

SOCIAL ENGINEERING A GYAKORLATBAN

Manipulációk értelmezése a SPEAKING modellben*

Kollár Csaba

A social engineering pszichológiai és kommunikációs alapjai

A humán alapú social engineering támadások pszichológiai és kommunikációs alapjait az emberi viselkedés és természet általános jellemzőinek kiterjedt ismerete szolgáltatja. Az ember társas lény (Aronson 1972), aki rendszerint társas környezetben szocializálódik, s haláláig ugyancsak társas környezetben tevékenykedik (dolgozik, tanul, szórakozik, utazik, stb.). Ebben a környezetben – bár lehet, hogy magányosnak érzi magát – mégis interakciót folytat, információt ad, fogad, dolgoz fel, véleményt fogalmaz meg, meghallgat másokat, válaszol a feltett kérdésekre. Az ember social engineering típusú sebezhetősége mögött is ez a személyközi, csoporton belüli interakcióhalmaz áll, mely Oroszi (2008) és saját véleményem szerint a következő tulajdonságokban érhető tetten: befolyásolhatóság, bosszúállás, emberi hanyagság és figyelmetlenség, félelem, hiszékenység és naivság, kényelmesség, konfliktuskerülés, segítőkészség, szexuális vágy/vonzalom, tekintélyelvűség, tudatlanság és szakképzetlenség.

A social engineerek, s általában a hackerek¹ viselkedésének és működésének az egyik törvénye az, hogy minél később jöjjenek rá a sértettek arra, hogy őket/rendszerüket támadás érte, s mikorra már rájönnek, a nyomok el legyenek tüntetve. Bár nem kizárt, hogy a támadás (mint például a social engineer akciók) a nyílt agresszióra épül, többségében finom intelligenciával felépített manipuláció jellemzi (Simon 2009), melynek célja a bizalom megszerzése és megtartása. A bizalom *A magyar nyelv értelmező szótára* szerint „valakinek az olyan személyre irányuló érzése, akinek becsületességéről, helytállásáról, jó képességeiről, szándékainak helyességéről, segítőkészségéről meg van győződve, akiben bízik”. Hankiss (1978) ezt a fogalom-meghatározást azzal egészíti ki, hogy a bizalom azt is jelenti, hogy bízunk valaki szavahihetőségében. A megbízhatóság konnotatív jelentésmezőjét Hankiss (1978) az 1. ábrán látható módon ragadja meg.

---

* A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Zrínyi Miklós Habilitációs Program keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

¹ A hacker fogalma az idők folyamán számos változáson ment keresztül, alapjelentése: az informatikai rendszerekhez, berendezésekhez, eszközökhöz magas szinten értő szakember, vagy hobbista. Jelenleg a hacker egyfajta gyűjtőfogalomnak tekinthető, amin belül meg lehet különböztetni többek között az etikus elvek szerint működő hackereket, akiknek célja a rendszerek biztonságosabbá tétele (White-hat hacker) rendszerint megbízás alapján, valamint a Grey-hat hackereket, akik ugyan betörnek rendszerekbe, de a rendszerek sebezhetőségéről azonnal értesítik az üzemeltetőt/tulajdonost. Az etikátlan hackerek (Black-hat hacker) tudásukkal visszaélve jogosulatlanul törnek be rendszerekbe, hogy ott kárt okozzanak. Ez utóbbi szinonimájaként szokták használni a cracker fogalmát.

1. ábra

A megbízhatóság konnotatív jelentésmezője (Hankiss 1978)

Viselkedés	intelligens, iskolázott, kulturált, udvarias, szerény, tartózkodó, VAGY magabiztos, határozott, nyugodt, kedves, természetes
Beszéd	lágy, halk, kellemes, VAGY meggyőző, határozott
Külső	megnyerő, jó, csinos, rendezett, jól öltözött, finom, ápolat kéz, szemüveg
Szociális „erények”	mindennemű társadalmi rang, mindenféle magas társadalmi státussal járó foglalkozás, gazdagság, minden konszolidált életvezetésre mutató mozzanat

Bereczkei (2016) a machiavellistákról azt állítja, hogy gyakran hazudnak, ha érdekeik úgy kívánják, s mindezt nagyon meggyőzően teszik. A sikeres social engineerekre is igaz ez a megállapítás, mivel a támadásokat úgy építik fel, hogy elhitessék az áldozattal, hogy ők intelligensek, hasznosak, hozzáértők, szerethetők, tehát meg lehet bennük bízni. Ugyanakkor hiba lenne azt állítani, hogy aki machiavellista jellemvonásokkal rendelkezik, az egyben jó social engineer is lenne. Ugyan mindkét esetben a sikeres megtévesztési stratégia része lehet egy olyan első benyomás kialakítása, ahol az áldozatok okosnak, bátorak, törekvőnek, megnyerőnek és tehetségesnek vélik a támadót, de a machiavellisták alacsonyabb érzelmi intelligenciája (Pilch 2008) rendszerint nem vezet eredményre a social engineering során.

Nábrády (2014) Albert Vrijre hivatkozva négyféle hazugságot különböztet meg: manipulátorok, színészek, szociábilis emberek és alkalmazkodók. A manipulátorokat általában magas Machiavelli-pontszám jellemzi, gyakran mondanak önző hazugságokat, s úgy vélik, hogy könnyű dolog hazudni. Rendszerint magabiztosak, laza stílusúak, általában kedvelik őket. A színészek szerepet játszanak, jó előadókészség és társas kifejezőkészség jellemző rájuk. Nem kellemetlen számukra a hazugság. A szociábilis – többnyire extrovertált – emberek az átlagosnál többet hazudnak, s ragaszkodnak hazugságaikhoz. Az alkalmazkodók jó benyomást akarnak kelteni, hogy csökkentse bizonytalanságukat. A leírás alapján az a véleményem, hogy a nevezett és bemutatott négy kategória egyikébe sem illeszthető bele a profi social engineer, tehát célszerű megalkotni számára egy külön kategóriát.

Hogan (2008) nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy akik meg akarják győzni embertársaikat, azok szinte valamennyi megnyilvánulási formában megnyerők és ezáltal szavahihetők és bizalomgerjesztők legyenek. Kiemelt jelentősége van az első négy másodpercnek, amikor a manipulátor nonverbális megnyilvánulásai (testalkat, öltözet, ékszerek, kiegészítők, cipő, stb.) már a megszólalás előtt megalapozhatják a social engineer sikerét.

A megjelenés a verbális üzenettel együtt hat olyan tényezőre van hatással, amelyek meghatározzák a hitelességet. Ezek a következők.

(1) hozzáértés. A hozzáértés rendszerint a tapasztalatban és a képzettségben mutatkozik meg, a social engineer tehát a támadást megelőzően felkészül az adott szakmához tartozó ismeretekből. Mivel a social engineerek többsége átlag feletti műveltséggel rendelkezik, így számos, akár diplomához kötött foglalkozás esetében is képes hitelesen alakítani a szerepét, vagy „visszaminősíteni” magát alacsonyabb szintre (pl. egy nem túl művelt/tanult takarítót, vagy karbantartót alakít).

(2) megbízhatóság. Stresszes vállalati környezetben a munkájában elbizonytalanodott munkavállaló számára egyfajta megoldást jelent egy olyan személy megjelenése, akiben megbízhat. Az ilyen ember könnyen kifecsegi a vállalati titkokat, s nagyon hamar a bizalmába fogadja a

számára szimpatikus social engineert. Az emberek jelentős része inkább a jót tételezi fel az embertársáról, így ha például egy esőben elázott pizzafutár bekéredzkedik a mosdóba a csak belépőkártyával megközelíthető folyosón, akkor a gondoskodó és/vagy anyatípusú nők jelentős része beengedi.

(3) szakszerűség. Amikor a social engineerek rendszergazdának adják ki magukat, s néhány szakkifejezést is használnak, akkor az áldozatok többnyire természetes módon fogadják el, hogy egy szakember jött hozzájuk a gépet javítani, s magától értetődően megadják a számítógépükhöz és a vállalati adatbázisokhoz történő valamennyi belépési nevet és jelszót.

(4) szerethetőség, szimpátia. Bizonyos social engineerek viszonylag könnyedén tudják manipulálni az áldozataikat annak érdekében, hogy szeressék őket. Ennek az az alapja, hogy még a támadás előtt felmérik, hogy milyen relációk lehetnek közöttük és az áldozat között.

A gyakoribb szereprelációk (T = támadó, Á = áldozat és/vagy balek):

- ◆ feltűnően csinos és kívánatos nő (T) – saját magát túlértékelő, szexuális vágytól fűtött férfi (Á),
- ◆ beszállító cég intelligens, sármos középvezetője (T) – a harmincas éveiben járó, a férfiak megbecsülését és igaz szerelmét kereső nő (Á),
- ◆ esőben elázott, vékony testalkatú, szemüveges pizzafutár, kerékpáros futár (T) – hasonló életkorú gyermeket nevelő nő (Á),
- ◆ a vállalat székhelyén dolgozó, legfrissebb híreket ismerő kolléga (T) – a telephelyen dolgozó, az információhiány miatt sorsukat bizonytalannak ítélő kollégák (Á),
- ◆ a dohányzó külsős kolléga, beszállító, vásárló (T) – a kijelölt helyen (vagy éppen a tilosban) dohányzók (Á),
- ◆ az új kolléga, aki segítséget kér a vállalat informatikai rendszereinek a használatához (T) – a kollégák, akik segítenek neki (Á).

A szakszerűség és megbízhatóság szereprelációi:

- ◆ a vállalat tevékenységét ellenőrző külsős személy (T) – a vállalat alkalmazottai (főleg azok, akik tudják, hogy valamilyen munkát nem, vagy nem megfelelő minőségben, vagy csak a megadott határidőn túl végeztek el) (Á),
- ◆ az informatikus/rendszergazda (T) – a számítógéphez és/vagy az informatikai rendszerhez nem értő kolléga (Á).

Egyéb szereprelációk (általában nem alakul ki szimpátia, de hagyják tevékenykedni az álcázott támadókat):

- ◆ takarítók (T) – dolgozók (Á).
- ◆ karbantartók, javítók (T) – dolgozók (Á).
- ◆ kerékpáros futárok, postások, csomagszállítók (T) – dolgozók (Á),
- ◆ pénz- és értékszállítók (T) – dolgozók (Á).

(5) önuralom. A social engineering típusú támadások ugyan felépítettek, de az esetek többségében nem jellemző, hogy a támadó és az áldozat többször olyan helyzetben találkozik egymással, hogy az áldozat emlékezze a támadó arcára (kivételet képeznek például a belső social engineerek, a kémek, az ügynökök). Ha nem az első találkozás alkalmával akarja a támadó végrehajtani a támadást, hanem többször találkozik az áldozatával (pl.: beszállító egy cégnél), akkor önuralmat kíván meg a megfelelő alkalom kivárása. Az önuralom azért tartozik a hitelesség hat tényezőjének a sorába, mert megtanítja a social engineert arra, hogy kontrollálni tudja saját indulatait és szenvedélyeit.

(6) társas hajlam. Egy social engineer – ha a magánéletben az átlaghoz képest esetleg zárkózottabb is – amikor a támadó tevékenységet végez, akkor természetesen kell viselkednie a

társas közösségben. Fel kell tudnia vetni a csoport érdeklődésére számot tartó témákat, vagy aktívan hozzá kell szólnia mások megjegyzéseihez/kérdéseihez. Amikor a támadó egy csoport ellen, vagy annak felhasználásával hajt végre támadást (pl. hozzacsapódik az ebédről visszaérkező kollégák csoportjához, s belépőkártya nélkül megy be a vállalat lezárt részeibe), akkor a csoporthoz illeszkedő természetes viselkedése „védi meg” attól, hogy a biztonsági szolgálat emberei, vagy a recepciósök felfigyeljenek rá a csoportban.

Tanulmányomban több helyen is kiemelem, hogy a sikeres social engineering akciók elképzelhetetlenek a támadás logikus megtervezése nélkül. A social engineering általános lépései a következők:

1. A terv alapozása (találkozás a megbízóval, „szerződés” előkészítése)
2. Felderítés, információszerzés (hírszerzés nyílt forrásokból)
3. Megfelelő célszemély(ek) kiválasztása
4. A támadás előkészítése (információk kiértékelése, helyszín, módszer, szereplők, történet, időtáv, stb. kiválasztása, a megszerzendő adatok és információk meghatározása, „szerződés” elfogadása)
5. Megtévesztés – a bizalom megszerzése (a social attack indítása – az első 4 másodperc, valamint az első néhány mondat)
6. A megszerzett bizalom kihasználása (pl. beszélgetés folytatása, bejutás elzárt részekbe)
7. A támadás előkészítése során meghatározott adatok és információk megszerzése
8. A beszélgetés zárása és/vagy a nyomok eltüntetése
9. A helyszín elhagyása
10. A megszerzett adatok és információk feldolgozása és/vagy átadása a megbízónak feldolgozásra
11. A támadás kiértékelése, tapasztalatok megfogalmazása

A social engineer a megtévesztés kezdetekor, vagyis a játszma indulásakor az áldozatát belekényszeríti egy szerepbe, aki „a szerepben megtapad, beleragad, s nem próbálja meg többé azt feloldani, átfordítani. Többnyire azért, mert a szélhámos kínálta szerep a testére van szabva. A jó szálhámos ugyanis azonnal letapintja, hogy áldozata milyen szerepben ’utazik’, és viselkedésével, fellépésével megjeleníti a kiegészítő szerep kellékeit” (Hankiss 1978: 341–342). Ha ez a beragadás sikerül, akkor a bizalom már könnyen kihasználható, s a bizalmas és titkos információk könnyen megszerezhetők.

Nem lehet egyértelmű választ adni arra, hogy mennyi ideig tart egy támadás. Ha a támadó a tervezés során jól megkonstruált helyzetet realizálni is tudja, akkor elég lehet néhány mondat ahhoz, hogy hozzáférjen eszközökhöz, kódokhoz, vagy hogy lemásoljon adatokat. Előfordulhat azonban olyan eset is, hogy a támadás hosszabb időt vesz igénybe (pl. flörtölés a biztonsági szolgálat embereivel, vagy a recepciók hölgyekkel). A lebukás elkerülése és más emberek értelmetlen bevonódása miatt azonban a leggyakoribb az, hogy a social engineer a minimálisra próbálja csökkenteni azt az időt, amit a megtámadott szervezet épületében, telephelyén az áldozatával tölt.

Hymes és Philipsen

Ray és Chinmay (2011) tanulmányukban Elizabeth Keatingre hivatkozva azt írják, hogy Hymes John Gumperz-zel és hallgatóikkal közösen egy újszerű programot indítottak a nyelvi kutatás területén előbb a *Beszéd etnográfija*, majd *A kommunikáció etnográfija* néven. 1962-ben Hymes azonos című tanulmánya révén lett a tudományos diskurzusok tárgya a

kommunikáció etnográfija, melyről Carbaugh (1989) úgy vélekedett, hogy a kommunikáció etnográfija a kommunikáció kulturálisan jellemző eszközei és jelentései tanulmányozására szolgáló megközelítés, nézőpont és módszer. Maldona (2009) szerint a kommunikáció néhány aspektusa változhat földrajzi területek, társadalmi osztály, nemek, életkor vagy iskolázottság szerint, ami kiterjesztett értelmezésben igaz lehet iparágakra és ágazatokra is, a szervezeteket érő humán alapú social engineering támadásoknál pedig véleményem szerint foglalkozni kell az adott szervezetre jellemző egyedi kulturális elemekkel és eszközökkel, illetve azok használatával is (szervezeti kultúra). Zand-Vakili, Kashani és Tabandeh 2012-es tanulmányukat arra az alapfeltevésre építik, miszerint a beszédet sokféle módon használják a különféle csoportokban levő emberek, s minden csoport kialakítja a nyelvi viselkedés saját szabályait. Annak érdekében, hogy egy adott csoport nyelvét/nyelvhasználatát elemezni tudjunk, meg kell határoznunk az elemzés keretét. Hymes (1974) az elemzés három szintjét javasolja, mégpedig: (1) beszédhelyzet, (2) beszéd(esemény), (3) beszédaktus. Richards és Schmidt (2013) úgy vélik, hogy a három szint közül a beszédesemény az, ami megadja az elemzés igazi értékét, vagyis az esemény során a kölcsönös üdvözlés, a kölcsönös érdeklődés, stb. vizsgálata; tanulmányomban én is ezzel foglalkozom elsősorban.

A szóbeli befolyásolás nyelvészeti, pszichológiai és kognitív keretét az antropológus Duranti gazdagítja, aki tanulmányában – követve a beszélés néprajzi felfogását – „a társadalmi és kulturális dimenziót állítja a beszélgetés tanulmányozásának középpontjába” (Siklaki 2008: 20). Hymes alapján Duranti is azt állítja, hogy a társas esemény (vizsgálódásunk fókuszában a szemtől-szembeni kommunikáció) alapja az, hogy létrejön maga a beszédesemény. Hymes szerint „a beszédesemény kizárólag olyan tevékenységekre, vagy tevékenységek aspektusaira vonatkozik, amelyeket a beszédhasználattal kapcsolatos szabályok vagy normák közvetlenül szabályoznak. Egy ilyen esemény állhat egyetlen beszédcselekményből, de gyakran inkább több cselekményből” (Hymes 1972: 56).

A beszédesemény elemzésénél Hymes a SPEAKING mozaikszót javasolja, amelynél az egyes betűk jelentése a következő:

- ◆ Setting/scene: beszédhelyzet,
- ◆ Participants: résztvevők,
- ◆ Ends: lezárások,
- ◆ Act sequences: cselekménysorozatok,
- ◆ Key: kulcs,
- ◆ Instrumentalities: eszközök,
- ◆ Norms: normák,
- ◆ Genre: műfaj.

Hymes hatása többek között Philipsen munkásságában is tetten érhető. Beszédkód elméletében a fogalmat úgy határozza meg, hogy az „egy jelképekből, jelentésekből, premiszákból és szabályokból álló társadalmilag megalkotott kommunikációs magatartásra vonatkozó rendszer” (Philipsen 2001: 428–429). Akik ismerik és használják ezt a rendszert, azok képesek a társadalom/közösség aktív tagjai lenni, így azt is állíthatjuk, hogy a társas együttélés alapja ez az ismeret. A philipseni meghatározás némi átírat után a szervezeti kommunikáció, illetve a szervezeti kultúra vonatkozásában is helytálló: a szervezet és tagjai által kialakított és elfogadott értékrend, normatíva, etika, magatartásforma, tudás, tapasztalat, melyet a szervezet megőriz, átörökít, megújít (Magyar PR Szövetség). A szervezetek tehát a társadalmi csoportokhoz hasonlóan megalkotják beszédkódjaikat, magatartásformáikat, ahol az általános emberi tulajdonságok egyaránt jellemzik a szervezet munkatársait, de vannak olyan, az adott szervezetre jellemző ismeretek is (és ezen ismeretekre épülő magatartásformák, pl. belépéskor az arcképes igazolvány bemutatása, illetve a vállalati emblémával ellátott nyak-

kendő viselése), amelyeket a sikeres social engineering akció érdekében a támadóknak előzetesen fel kell térképeznie. Ez a megállapítás akkor is megállja a helyét, ha egyébként a humán típusú social engineering támadásoknál a pillanatnyi helyzet azonnali felismerésére épülő improvizáció elengedhetetlen.

Philipsen beszédkód elmélete öt tételének social engineering-gel kapcsolatos saját meg-látásom szerinti átiratát az alábbiakban adom meg.

1. tétel: a szervezeti kultúrához minden esetben sajátos beszédkód társul, aminek megismerése a sikeres social engineering akciók egyik alapfeltétele.
2. tétel: a szervezetek munkatársai által használt beszédkód magában foglal bizonyos kulturális vonatkozású pszichológiai, társadalmi, retorikai különbségeket, ezek ismerete és felismerése révén a social engineer a megtámadott munkatárs bizalmába tud férkőzni.
3. tétel: a manipuláció technikáit jól ismerő social engineer olyan keretet ad a beszélgetésnek, ahol akár közvetlen, akár közvetett irányító szerepben határozza meg a beszéd jelentőségét, tartalmát és folyamát.
4. tétel: a szervezet és a social engineer közötti kommunikáció során elfogadjuk, hogy mindkét fél multiplatformos kommunikációt folytat, s a támadó igazi szándéka a beszédből önmagában nem, vagy csak nehezen bogo-zható ki.
5. tétel: a social engineer a verbális, nonverbális, illetve metakommunikatív kódok ismeretében úgy képes alakítani a beszélgetést, hogy abból a megtámadott ágens nem vesz észre semmit.

A social engineering értelmezése a SPEAKING modellben

A **beszédhelyzet és/vagy a jelenet** a beszéd konkrét fizikai körülményeit, vagyis az időt és a helyet jelentik. Az időbeli és a térbeli határokat két részre oszthatjuk, úgymint (1) külső időbeli/térbeli határok, és (2) belső időbeli/térbeli határok. A külső időbeli határ azt jelenti, hogy a social engineering támadás összességében hány percet vesz/vehet igénybe. A támadás forgatókönyve szerint ez az időkeret kisebb részekre osztható, s ezeket a részeket hívjuk belső időbeli határoknak. A külső térbeli határ jelenti a támadás helyszínét (pl. recepciós pult, dohányzásra kijelölt hely, iroda), a belső térbeli határt pedig a szereplők egymással kapcsolatban határozzák meg. Ide sorolható, hogy a megtámadott ágens elhagyja-e a helyét (pl. kilép a pult mögül, vagy átmegy egy másik irodába), vagy a támadó az idő függvényében mennyire szakszerűen szabályozza maga és a beszélgetőpartner(ek) között a fizikai távolságot. A beszédhelyzet egy keretbe helyezhető, s ennek részei az épület belső tere és bútorai, a világítás, a zene, az időjárás, a napszak, a hőmérséklet, stb. A támadás során a forgatókönyv szerint megadott szereppel kongruens díszletet/jelmezt kap a social engineer (pl.: pizzafutár, vamp nő, felügyeleti/ellenőrző szerv munkatársa), illetve viselkedésével igazodik a díszlethez (pl.: iroda, recepciós pult, dohányzásra kijelölt hely, igazgató szobája). A támadás előkészületei közé tartozik a beszédhelyzet térbeli határainak (vagyis magának a helyszínnek és környezetének) a bejárása. Sor kerül többek között a hely építészeti tulajdonságainak az elemzésére (bejáratok száma, irodák és mosdók elhelyezkedése, recepciós pult helyzete, mérete), az azonosítás módjainak a számbavételére (pl. arcképes igazolvány, biometrikus, mágneskártyás), a vázlatos alaprajz elkészítésére.

A **résztevők** leírásánál részint a szereplők számát, részint pszichológiai/kommunikációs aktivitását célszerű bemutatni. A social engineer egyaránt kezdeményezhet támadást magányos ágens ellen (pl. recepciós pultban ülő személy, biztonsági őr), illetve csoport ellen is (pl. közösen dohányzók, közösen étkezők, résztvevők egy konferencia szekcióülésén). A támadásra felkészült social engineer akár előre eldöntött módon, akár improvizatív egy

bizonyos szerepet játszik el (pl. esőben elázott pizzafutár, akinek ki kell mennie a mosdóba, felügyeleti szerv munkatársa), szükség esetén menet közben is alakíthat ezen, hogy elkerülje a szerepkonfliktust.

A **lezárások** egyfelől azokra a célokra utalnak, amelyeket a támadó a beszélgetés során el szeretne érni. Ezek rendszerint a következők lehetnek: bizalmas/titkos információk megszerzése beszélgetéssel, elérni, hogy beengedjék a nyilvánosságtól elzárt részekre, kapcsolatot kialakítani és fenntartani a további támadások érdekében. A social engineernek arra is fel kell készülnie, hogy a lezárás nem az előzetesen elképzelt tervek szerint valósul meg, mert például egy ellenőrzési ponton fennakad, lebukik, feltartóztatják, bezárják egy szobába, értesítik a rendőrséget. A lezárások során természetesen a megtámadott ágensnek is vannak céljai (vagy a támadó úgy alakítja, hogy legyenek céljai). Ilyen cél lehet például a női támadóval való intim viszony kialakítása, az önzetlen segítségnyújtás, a fontos(nak mondott) információk megszerzése.

A **cselekménysorozat** tanulmányom fókuszában magát a felépített humán alapú social engineering támadást jelenti. A cselekmények sorrendje rendszerint kulturálisan meghatározott, része többek között a köszönés és a búcsúzás, a magázásból tegezésre váltás (bizalmaskodás elindítása), illetve az is, hogy milyen szavakat és szófordulatokat használnak.

A **kulcs** alatt a verbális, nonverbális, illetve adott esetben metakommunikációs kódokat értjük. A megfelelő kulcs alkalmazása a social engineering támadások egyik, ha nem a legfontosabb eleme. A támadó felvett szerepének sikeres eljátszásában döntő jelentőségű az, hogy az üzenet egyes elemei kongruálnak-e egymással. A támadó modora/stílusa többek között könnyed, komoly, tekintélyt parancsoló, precíz, tudálékos, nagyképű, beképzelt, gunyoros, szarkasztikus lehet, míg nonverbális jelzéseinél a gesztikuláció, a testtartás, a térközszabályozás, a mimika stb. képezik a lehetséges social engineering arzenált. A hipnózisban és általánosságban a manipulációban vannak olyan esetek, amikor a megtámadott ágens összezavarása a cél. Ha a beszéd tartalma és a hozzá kapcsolódó, használt kulcs között nincs megfelelő összhang, akkor a hallgató inkább a kulcsnak szentel nagyobb figyelmet, semmint az aktuális tartalomnak.

Számos **eszköz** áll a social engineer rendelkezésére arra utalva, hogy milyen kommunikációs csatornákat használ fel a támadás során. A csatorna lehet szóbeli, írásos, telefonos (hívás és SMS), internetes (e-mail-es), s az eszközök közé sorolja Hymes a beszéd aktuális formájára, vagyis a nyelvre, dialektusra, választott kódra, hangnemre történő utalást is. Eszköz lehet a formális, írásos, jogi nyelv (pl. a NAV-tól, vagy egy ügyvédtől származó üzenet) is.

Az **érintkezés normáinál** egy specifikus viselkedést értünk, illetve azt, hogy ezt a viselkedést és annak jellemzőit hogyan ítélik meg a beszélgetésben részt vevő ágensek. A social engineer eldöntheti, hogy a támadást a normaszegésre és/vagy a normakövetésre építi-e fel. Az előbbi esetre példa, amikor a női támadó flörtöl a biztonsági őrral, az utóbbira, amikor a támadó (pl. valamelyik felügyeleti szerv munkatársának adja ki magát) megerősíti a megtámadott félben azt a viselkedési normát, amit elvárnak tőle a munkahelyén (precíz, a törvényi előírások szerinti munkavégzés). Az érintkezési normák közé sorolható a hangos, vagy éppen halk beszéd (suttogás), a cinkos/erotikus összenézés, a verbális flörtölés, az intim szférába történő belépés, az érintés, a kézfogás, stb.

A **műfaj**, amelyben a beszédaktus létrejön többek között vers, közmondás, mondóka, prédikáció, ima, cikk, előadás, illetve a social engineerek gyakorlatában rendszerint üzleti tájékoztató, általános információ, felvilágosítás, tanácsadás, javaslat, segítségkérés/nyújtás, beszélgetés, interjú, riport lehet.

Egy esettanulmány, mint a téma gyakorlati bemutatása

Az elméleti modell információbiztonsági célú alkalmazásának gyakorlati bemutatására az alábbiakban egy esettanulmányt ismertetek, melynek alapját egy kereskedelmi bankban végzett információbiztonsági audit adta. Az informatikai és információbiztonsági auditok célja az, hogy feltérképezze a rendszer biztonsági réseit, majd ennek ismeretében elősegítse a hálózati infrastruktúra fejlesztését (Rajnai – Nguyen 2015).

Horváth – Mitev (2015) Dooley (2002) és Klenke (2008) munkáira hivatkozva az esettanulmány lépéseit a következők szerint határozták meg:

- A. kutatási kérdés meghatározása
- B. az eset(ek) kiválasztása
- C. az adatgyűjtési és elemzési technikák kiválasztása
- D. Adatgyűjtés előkészítése és kutatói reflexió
- E. adatgyűjtés
- F. adatok elemzése és interpretálása
- G. kutatási beszámoló elkészítése
- H. minőségi kritériumok meghatározása

A. A kutatási kérdés meghatározása

Tanulmányomban alapvetően két alapvető kérdést vizsgálok: (1) alkalmas-e Hymes SPEAKING modellje a humán típusú social engineering támadások elemzésére, illetve, ha alkalmas, akkor (2) milyen általánosítható következtetések fogalmazhatók meg az esettanulmányok feldolgozását követően.

B. Az eset(ek) kiválasztása

Bár Creswell (2007) az esetek kiválasztásánál azt javasolja, hogy egy tanulmány elkészítésekor célszerűen 4-5 esetet érdemes feldolgozni, jelen írásomban terjedelmi korlátok miatt csak egy esettanulmányt ismertetek azokból az esetekből, melyek két kereskedelmi bank információbiztonsági auditja során elemzett hang- és videofelvételek alapján rendelkezésemre álltak. A minta elemzésére a SPEAKING modellt használtam fel. Mivel szereplőként kerül megnevezésre a biztonsági őr, ezért a vezető auditorral előzetesen megvizsgáltuk, hogy a személy- és vagyonbiztonságnak milyen személyi feltételei vannak (Berek – Berek – Berek 2016), illetve, hogy ezek a feltételek hogyan jelennek meg a munkaköri leírásokban.

C. Az adatgyűjtési és elemzési technikák kiválasztása

Az adatgyűjtés során a nem résztvevő megfigyelést választottam. Ennek oka az volt, hogy nem akartam részvételemmel befolyásolni a humán típusú támadást végrehajtó, a forgatókönyvben előírt szerepet játszó auditort, s nem volt célom az sem, hogy – azzal, hogy tudtában van annak, hogy külön is megfigyelem – esetleg kizökkenjen a szerepéből. Mivel a teszttámadásról megfelelő minőségű (hallható, látható) hang- és videofelvétel készült részint a támadást megelőzően elrejtett mikrofon, részint jobb képfelbontású biztonsági kamera és a folyamatos videofelvételt lehetővé tevő rögzítőberendezés segítségével, így a felvett anyag alkalmas volt arra, hogy jó alapot jelentsen az adatok SPEAKING modell szerinti elemzésére.

D. Az adatgyűjtés előkészítése és kutatói reflexió

A külön felvett hang- és videóanyag szinkronizálásának (együfftutásának) elvégzése után szükség volt némi hang-utómunkára annak érdekében, hogy a közepesen zajos környezet háttérzajából a diskurzusok elkülöníthetők és jobban érthetők legyenek. A kutatásról csak a vezető információbiztonsági auditor tudott, s megállapodásunk szerint nem vonta be előzetesen sem a munkatársait, (s értelemszerűen) sem a leendő tesztalanyokat a kutatási folyamatba annak érdekében, hogy a tesztkörnyezet a többi auditor, illetve a megtámadásra kiválasztott munkavállalók számára egyaránt természetes legyen. Bár Gall – Borg – Gall (2007) azt javasolja a kutatóknak, hogy szubjektív auditot célszerű végezniük, de mivel én nem vonódtam be érzelmileg a kutatásba, így ezt nem tartottam fontosnak.

E. Az adatgyűjtés

Mivel sem a bankok, sem az auditot végző szervezet nem járult hozzá a bankok nevének, illetve elhelyezkedésének a megadásához, ezért írásomból ezeket az információkat én is kihagyom. A tanulmányomban bemutatott esettanulmányhoz kapcsolódó adatgyűjtésre 2016. negyedik és 2017. első negyedéve között került egy kereskedelmi bank 2-2 helyszínén (1 budapesti központ, 1 regionális/megyei igazgatóság, 2 kiemelt bankfiók). Az információbiztonsági audit, s így az adatgyűjtés (ez a gyakorlatban hang- és videofelvétel formájában valósult meg) napját megelőzően a vezető auditorral közösen elhelyeztük a szükséges mikrofonokat, illetve a bankok technikusaival lecseréltették két helyen a nem megfelelő felbontású videokamerákat. Az audit napján az előre megírt forgatókönyvek szerint a humán típusú social engineering támadást az auditorok végrehajtották, melyről sikeres hang- és videofelvétel készült. Az adatgyűjtés lezárását követően – még az adatok elemzése előtt – a felvételkészítés tényéről tájékoztattuk az auditorokat, illetve a tesztámadást elszenvedett munkavállalót, akik hozzájárultak ahhoz, hogy a felvételeket tudományos céllal elemezzük.

F. Az adatok elemzése és interpretálása

A felvett és a háttérzajtól megtisztított felvételeket többször megnézve/meghallgatva, esetenként külön-külön rögzítettem megfigyelésem eredményeit szöveges leírás formájában a SPEAKING modellben. Megjegyzem, hogy az információbiztonsági auditot végző vezető auditor nem járult hozzá ahhoz, hogy a cselekménysorozatnál a teljes dialógust bemutassam (részint a saját módszertanuk védelme érdekében), ezért a cselekménysorozat fontosabb – publikus – részével foglalkozom az alábbiakban. Az elemzés elvégzését követően a hang- és videofelvételeket, valamint az adott eset beazonosíthatóságára utaló kutatói megjegyzéseket töröltem az auditor cég kérésének megfelelően.

Esettanulmány: vamp nő beszélget a biztonsági őrrrel

Beszédhelyzet

A támadás külső időbeli határa 25 perc időtartamú volt. A belső időkeretek fontosabb mérföldkövei: (1) megszólítás, (2) bemelegítés, (3) bizalmaskodás (tegezés), (4) fontos információk megszerzése, (5) ígéret a későbbi találkozásra, (6) a beszélgetés zárása, elköszönés. A támadásnak volt egy másik belső időkerete is, nevezetesen, hogy a támadó az ügyfél szerepét eljátszva nem zárhatta le a beszélgetést, miután a szükséges információkat megszerezte, tehát a folyamatban figyelemmel kellett lennie arra is, hogy kb. hány perc, míg sorra kerül, s odamegy az ügyintéző asztalához.

A külső térbeli határ a bankfiók ügyfélterülete, azon belül a bejárat, ahol a biztonsági őr „örhelye” található. A belső térbeli határt a támadó úgy határozta meg, hogy a beszélgetés időbeli lefutása során az áldozattal egy csendesebb részbe elvonulva tudjanak beszélgetni. A támadó a fizikai távolságot úgy szabályozta, hogy szinte az egész beszélgetés során az áldozat privát szférájában tartózkodott. Ezt részint helyezkedésével, részint a halkabb beszédével érte el. A „helyezkedés” kölcsönös volt, az áldozat sem akarta, hogy a banki alkalmazottak, illetve az ügyfelek hallják, hogy hogyan udvarol a támadónak. A támadás ideje: a hét második felében, délután, amikor sokan vannak a bankfiókban. Ez azért volt fontos, mert így több ideje volt a támadónak az áldozattal beszélgetni, mielőtt az ügyfélhívó rendszer révén sorra került volna.

Résztevők

A résztvevőket közvetett és közvetlen szereplőkként definiálhatjuk. A közvetett szereplők az ügyfelek és a banki alkalmazottak. A közvetlen – a támadás szempontjából fontos – résztvevők:

- ◆ áldozat: a húszas évei végén járó biztonsági őr, akinek imponál, ha egy feltűnően csinos nő megszólítja, s elbeszélget vele.
- ◆ támadó: kifogástalan, szexi ruhában (kiskosztüm, rövid szoknya), kihívó, de nem hivalkodó sminket viselő, 25-30 év körüli szőke, göndör hajú nő. Vörös kéz- és lábkörmök, magas sarkú nyári szandál, ékszerek (gyűrűk, nyaklánc, kar- és bokalánc, fülbevaló), kis retikül, napszemüveg. Ő az a nő, aki után a férfiak jelentős része megfordul.

Lezárások

A támadás célja, hogy a bankfiók viszonyait jól ismerő biztonsági őr minél több információt adjon meg a bankfiók munkatársairól, elsősorban a fiókvezetőről, annak – előzetes információk alapján feltételezett – titkos szerelmi viszonyáról. Ez a támadás – ha nem egy audit, illetve kutatásom része lett volna – alapozta volna meg a fiókvezető elleni további közvetett és közvetlen támadásokat (pl.: zsarolás), illetve gyengeségei révén további adatok és információk megszerzését tette volna lehetővé.

Cselekménysorozat

A cselekmény felépítése a következő: (1) belépés a bankfiókba, (2) a biztonsági őr megszólítása és nyitó kérdés feltétele még magázva: „nem tudja, hogy mennyit kell várni, amíg sorra kerülök?” (3) beszélgetés folytatása arról, hogy a támadó mennyire siet, milyen idegölő a várakozás, mennyire fárasztó lehet a biztonsági őrnek egész nap álldogálnia (biztos esténként a barátnője megmasszírozza), (4) a támadó „véletlenül” letegezi az áldozatot, aki ezt láthatóan örömmel fogadja, (5) beszélgetés folytatása a bankfiók működéséről (milyen a beosztás, ha a biztonsági őr elfárad, ki váltja, a fiókvezető biztosan már az összes csinos ügyintézővel lefeküdt, stb...), a fókuszban annak kiderítése áll, hogy igaz-e a pletyka, hogy a pedáns családi életet élő fiókvezető viszonyt folytat egy fiatal nővel, akivel napközben szokott találkozgatni. A biztonsági őrben a támadó erősíti az irigység érzését azzal, hogy kihangsúlyozza, hogy a fiókvezetőnek biztos sportkocsija van, mennyire sikeres, biztos minden nő szerelmes belé. A biztonsági őr elkezd kompenzálni (az a támadás szempontjából nem fontos, hogy mennyire lódít saját szerelmi életét illetően), s a kompenzálás során elmeséli a fiókvezető valamennyi viselt dolgát, a napi rutinját (mikor érkezik, napközben mikor távozik, mennyi időre, milyen gépkocsija van, hol szokott parkolni, hol, s mit sportol), s arról is szól, hogy hogyan néz ki a feltételezett barátnő. Tulajdonképpen itt le is lehetne zárni a cselekménysorozat bemutatását, mivel a támadó elérte a célját. Az audit során azonban a támadó tovább

játszotta a szerepét, s (6) ugyan nem adta meg a telefonszámát, de elkérte a biztonsági őret, mondván, ha unatkozik, felhívja majd, illetve (7) megígérte, hogy jövő héten is beugrik a bankba, amikor az áldozat szolgálatban lesz. Végül (8) lezárta a beszélgetést „ahogy látom, mindjárt én következek a sorban”, s mint egy hagyományos ügyfél (9) elintézte az ügyét (néhány általános információt kért bankszámlanyitással kapcsolatban).

Kulcs

Mindkét szereplő a túlhangsúlyozott nemi archetípusát (vamp nő, macsó férfi) játszotta el a támadás során. A vamp nő – ahogy arra már fentebb utaltam – kinézete figyelemfelkeltő (emblémák és kulturális szignálok), szexi. Hangja és modora kedves, ugyanakkor csak mértékkel határozott, mivel a feltételezés szerint a túlzott határozottsága elbizonytalanítja a biztonsági őrt. Ismeri a szexuálmágia valamennyi elemét, beleértve a nézést, a test- és különösen a fejtartást, a térközsabályozást, az ön- és társérintést, az ajkak nedvesítését. A biztonsági őr egyébként kimért és unottságot tükröző viselkedése a vamp nő megjelenésének a pillanatában átváltott macsó férfivá, aki elfelejtette eredeti feladatát, s csak arra koncentrált, hogy a támadónak imponáljon. A támadónak viszonylag könnyű dolga volt, mivel a szexuális tartalmú nonverbális jelzések visszatükrözésével és felerősítésével megerősítette és macsó szerepének további markáns játzsására ösztönözte az áldozatát.

Eszközök

A kommunikációs csatorna a személyközi kommunikáció során verbális és nonverbális. A jelentéstartalmak tekintetében épít a metakommunikatív jegyekre is.

Normák

A támadó alapvetően normaszegésre építette a támadást, de a megkonstruált helyzetnek köszönhetően az áldozat minden fenntartást nélkülözve szegte meg a normákat.

Műfaj

Személyközi – intim – beszélgetés.

G. A kutatási beszámoló elkészítése

Írásművemben két kérdést fogalmaztam meg. Az elsőre adott válaszom szerint Hymes SPEAKING modellje alkalmas a social engineering támadások elemzésére. Jogos lehet a felvetés, hogy vajon négy esettanulmány (melyek közül egyet ismertettem) alapján magabiztosan ki lehet-e jelteni, hogy a válaszomat kellő mérlegelés után adtam meg. Mivel az általam feldolgozott források még csak érintőlegesen sem foglalkoznak a modell és az informatikai támadások kapcsolatával, így úgy gondolom, hogy az esettanulmányok elemzése révén a válaszomat inkább elfogadom, semmint további elméleti irodalmat feleslegesen felvonultatva próbálok meg bizonytalanul állást foglalni. Természetesen fenntartom a jogot arra vonatkozóan, hogy további kutatások (esettanulmányok) során véleményemet kiegészítsem, illetve megváltoztassam.

A másik kérdésemre – miszerint milyen általánosítható következtetések fogalmazhatók meg az esettanulmányok feldolgozását követően – az alábbiakban adom meg a választ.

A humán alapú social engineering típusú támadások elemzésénél a sikeres esetek mellett több sikertelen támadás is volt. A sikertelen esetekről általánosságban a következő megállapítások tehetők:

- ◆ A támadást megelőzően az auditor nem készült fel kellő alapossggal a szervezet működéséből, kultúrájából, holott a megbízó bankokról valamennyi esetben rendelkezésre állnak olyan nyilvánosan elérhető információk, amelyek ezt a felkészülést lehetővé tették volna.

Természetesen éles helyzetben is előfordulhat, hogy a támadó nem készül fel a vállalatból, s tevékenysége idegennek hat. Ugyanakkor, ha a támadó kilétét fel is fedik a munkatársak, nem tudják, hogy mit kell tenniük, s a támadó elfuthat. Megjegyzem, hogy amikor az auditot végző támadó lebukott, akkor bemutatkozott, s elmondta, hogy ez csak teszt volt. Véleményem szerint ez hibás gyakorlat, mert nem vitte végig a folyamatot.

- ◆ A támadást megelőzően az auditor nem sajátította el a felvett szerepéhez illeszkedő szakma alapvető ismereteit, s néhány mondat után lebukott. Ez szintén elkerülhető lett volna, ha a felkészülésre több időt szán.
- ◆ Az auditor nem vette figyelembe, hogy az előzetesen megtervezett akciók (helyszín, szereplők, szituáció, stb.) a támadás időpontjára megváltoztak, s nem tudta kezelni a kialakult helyzetet. Egy gyakorlottabb social engineer vélhetőleg nagyobb rutinnal tudott volna improvizálni.
- ◆ A kiszemelt áldozatok felismerték, hogy a támadó auditor verbális és nonverbális jelzései nem kongruálnak egymással.
- ◆ A cselekménysorozatban az auditor nem tudta fenntartani a kommunikáció dinamizmusát, a kiszemelt áldozata sokkal kevésbé volt közlékeny, a számára elképzelt szerepet nem, vagy nem az elvárásoknak megfelelően játszotta.
- ◆ Olyan szereplők is bevonódtak a cselekménysorozatba, akikre az auditor előzetesen nem számított, s a kialakult beszédhelyzetet nem tudta kellő szakmaisággal kezelni.
- ◆ A szervezetnél olyan biztonsági előírások vannak életben, amelyek blokkolják például a pendrive-ok használatát, vagy ha a felhasználó 30-60 másodpercig nem üt le egy billentyűt sem, akkor csak a megfelelő jelszóval kikapcsolható képernyővédő indul el a számítógépen.
- ◆ A szervezet a biztonságot, s ennek részeként az információbiztonságot helyezi a fókuszba, rendszeres információbiztonsági előadásokat, tréningeket, gyakorlatokat tartva, illetve tanácsadással, coachinggal, mentorálással erősítve a (felső)vezetők biztonságtudatosságát.

H. A minőségi kritériumok meghatározása

Klenke (2008) és Paré (2002) (hivatkozva Horváth – Mitev 2015) az esettanulmányok minőségi kritériumait négy dimenzió mentén határozza meg. Az általuk felvázolt lehetséges stratégiák közül a (1) fogalmi érvényesség dimenziójában a fogalmak korrekt használatára törekedtem. Mivel a két terület metszéspontja üres halmaz volt, így több esetben saját fogalmi átírataimat használtam annak érdekében, hogy előzetes felvetésem szerint Hymes modelljét a jövőben fel lehessen használni az információbiztonsággal kapcsolatos éles és modellezett (audit) támadások elemzésére. A (2) belső és a (3) külső érvényesség ellenőrzésekor megállapítottam, hogy a modell lehetővé tette, hogy a social engineering típusú támadások és azok folyamata nyolc szempont szerint vizsgálható, s a levont következtetések az információbiztonsággal foglalkozó szakemberek számára – még ha a modellt nem is ismerték – informatív

jellel bírnak. Ennek érdekében az esettanulmányokat cikkem kéziratának leadása előtt odaadtam több olyan szakembernek, akik a Nemzeti Közsolgálati Egyetem Elektronikus információbiztonsági vezető szakán, illetve az Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskolájában tanulnak. Az esetleírásokat, a feldolgozási rendszert megértették, s úgy ítélték meg a modellt, hogy az akár a jelenlegi, akár egy néhány további szemponttal kiegészített változatában (pl.: anyagi veszteség mértéke, a használt eszközök markánsabb informatikai típusú leírása, biztonsági kockázat-besorolás) alkalmas a további elemzésre, s iparágtól/ágazattól függetlenül az adott szervezet információbiztonsági programjának az elkészítéséhez, illetve a fejlesztéséhez kellő alapot szolgáltat. Úgy gondolom, hogy a (4) megbízhatóság dimenziójában is megállja a helyét a modell. Hymes kritériumai szerint akár az esettanulmányokban bemutatott, akár más social engineering típusú támadások is elemezhetők, értékelhetők a segítségével. Amennyiben rendelkezésre állnak a hang- és videofelvételek, akkor a tesztátadások jól dokumentálhatók.

Összefoglalás

Mitnick – Simon (2006: 268) a social engineerek tevékenységével és annak megakadályozásával foglalkozó fejezetét a szociálpszichológus Sagarin azon megállapításával indítja miszerint „a social engineer ugyanazokat a meggyőző technikákat alkalmazza, amiket mindannyian használunk a mindennapok során”. Szerepeket veszünk fel, törekszünk megteremteni a hitelességünket, azon dolgozunk, hogy kedvesek legyünk, s ha egyszerű kéréssel fordulnak hozzánk, akkor azt rendszerint megpróbáljuk teljesíteni. Férfiként/nőkét keretet adunk a kapcsolatainknak, minden kedvező tulajdonságunkat bevetjük, hogy elnyerjük szívünk választottja kegyét, megkapjuk az áhított álommunkát, vagy csak hogy imponáljunk a környezetünkben levő embertársainknak. A meggyőző technikák tesznek minket sikeressé az üzleti és magánéletben, s alapvetően nem úgy gondolunk rájuk, mint valami rossz és elvetendő dologra. „A social engineer azonban – idézi Sagarint Mitnick – Simon (2006: 268) – manipuláló és megtévesztő, nagyon etikátlan módon alkalmazza a technikákat – és gyakran elsőprő sikert ér el velük”. Ezek a technikák megismerhetők, tanulhatók, fejleszthetők, de ugyan úgy tanulható a technikák felismerése és kivédése is. Nagyon fontos az információbiztonság, s annak tudatosítása, hogy a social engineering típusú támadás bármelyik szervezetet, s a szervezet bármely vezetőjét/alkalmazottját érheti, illetve újabban akár a családtagjaikat is. Véleményem szerint a társadalom és a benne levő ember számára minden olyan modellt és eljárást elemezni kell, amelyik révén a biztonságtudatossága fejleszthető. Meggyőződésem, hogy Dell Hymes SPEAKING modellje is ezekhez az építő jellegű, az információbiztonság-tudatosság gyakorlatában is sikeresen alkalmazható modellekhez tartozik.

Irodalom

A magyar nyelv értelmező szótára. (vezetőszerk.: Bárczi Géza – Országh László) Budapest, Magyar Elektronikus Könyvtár.

<http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara>

Bereczkei Tamás (2016) *Machiavellizmus. A megtévesztés pszichológiája.* Budapest, Typotex
Berek Lajos – Berek Tamás – Berek László (2016) *Személy- és vagyonbiztonság.* Budapest, Óbudai Egyetem.

Carbaugh, Donald (1989) Fifty terms for talk: A cross-cultural study. *International and Intercultural Communication Annual*, 1989/13, 93–120.

- Creswell, John W. (2007) *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Thousand Oaks, Sage.
- Dooley, Larry M. (2002) Case Study Research and Theory Building. In: *Advances in Developing Human Resources*, 2002 4: 335. <https://doi.org/10.1177/1523422302043007>
- Duranti, Alessandro (1985) Sociocultural Dimensions of Discourse. In: Teun A. Van Dijk (ed.) *Handbook of Discourse Analysis*. London, Academic Press Limited.
- Gall, Meredith W. – Borg, Walter R. – Gall, Joyce P. (2007) *Educational Research: An Introduction*, 8th Edition. Cambridge, Pearson
- Hankiss Ágnes (1978) A bizalom anatómiája. In: T. Kiss Tamás (1999 szerk.) *A szemtől szembeni formációk kommunikációs viszonyai*. Budapest, Új Mandátum. 320–346.
- Hogan, Kevin (2008) *A meggyőzés tudománya*. Budapest, Danvantara Kiadó.
- Hováth Dóra – Mitev Ariel (2015) *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest, Alinea Kiadó.
- Hymes, Dell (1972) Models of the Interaction of Language and Social Life. In: Gumperz, John – Hymes, Dell (szerk.) *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York, Holts Rinehart & Winston, 35–71.
- Hymes, Dell (1974) *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Klenke, Karin (2008) *Qualitative Research in the Study of Leadership*. Bingley, Emerald Group. <https://doi.org/10.1108/9781785606502>
- Matel, Maldona (2009) The Ethnography of communication. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov*. Vol. 2(51) 2009, Series IV; Philosophy and cultural Studies.
- Mitnick, Kevin D. – Simon, L. William (2006) *A legendás hacker. A behatolás művészete*. Budapest, Perfect-Pro Kiadó.
- Nábrády Mária (2014) *A megtévesztés művészete*. Budapest, Libri.
- Oroszi Eszter Diána (2008) *Social Engineering: Az emberi erőforrás, mint az információbiztonság kritikus tényezője*. Budapest, BCE.
- Paré, Gui (2002) Enhancing the Rigor of Qualitative Research: Application of a Case Methodology to Build Theories of IT Implementation. *The Qualitative Report*, 2002, vol 7, no 4. 1–34.
- Philipsen, Gerry (2001) A beszédkódok elmélete. A kommunikáció etnográfiaja. In: Griffin, Em (szerk.) *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, Harmat. 428–439.
- Pilch, Irena (2008) Machiavellianism, emotional intelligence and social competence: Are Machiavellians interpersonally skilled? In: *Polish Psychological Bulletin*, 2008/39/3. <https://doi.org/10.2478/v10059-008-0017-4>
- Rajnai Zoltán – Nguyen Huu Phouc Dai (2015) General audit of the infrastructure, improvements in network security features, fixing potential security holes in a company. In: Rajnai Zoltán – Nyikes Zoltán – Milan Pavlovic (szerk.) *Proceedings on Applied Internet and Information Technologies*. 258 p. Konferencia helye, ideje: Zrenjanin, Szerbia, 2015.10.21–2015.10.23. Zrenjanin: University of Novi Sad, Faculty of Technical Sciences, 148–151.

- Rajnai Zoltán (2017) Információbiztonság tudatosság. In: Bitay Enikő (szerk.) *A XXII. Fiatal Műszakiak Tudományos Ülésszak előadásai: Proceedings of the XXII-th International Scientific Conference of Young Engineers*. 418 p. Konferencia helye, ideje: Kolozsvár, Románia, 2017.03.23–2017.03.24. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület (EME); Óbudai Egyetem, 37–43.
- Ray, Manas – Biswas, Chinmay (2011) A study on Ethnography of communication: A discourse analysis with Hymes 'speaking model'. *Journal of Education and Practice*, 2011/2/6. 33–40.
- Richards, Jack Croft – Schmidt, Richard W. (2013) *Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. New York, Longman Publications.
- Síklaki István (2008 szerk.) *Szóbeli befolyásolás I. Nyelv, gondolkodás, kultúra*. Budapest, Typotex.
- Simon, George (2009) *Báránybőrben. A nyílt agressziótól a manipulációig*. Budapest, Háttér Kiadó.
- T. Kiss Tamás (1999) *A szemtől-szembeni formációk kommunikációs viszonyai*. Budapest, Új mandátum.
- Zand-Vakili, Elham – Fard Kashani, Alireza – Tabandeh, Farhad (2012) The Analysis of Speech Events and Hymes' SPEAKING. Factors in the Comedy Television Series: "FRIENDS". *New Media and Mass Communication*, 2012/2. 27–43.

RELATIVIZMUS ÉS FUNDAMENTALIZMUS KÖZÖTT

Az ökumené paradoxonának metakommunikatív feloldási kísérlete

Varga Károly

var9184@ella.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.3.79

Absztrakt

A tömeges migráció általi kulturális fenyegetettségéről írt tanulmányorozatában a szerző beismerte, hogy nem tudja feloldani a kereszténységnek a saját ökumenikus nyitása nyomán a többi világvallással való viszonyában keletkezett ellentmondást. A teológiai és szekuláris vallástudományi szakirodalom sugallata – hogy a tanbeli különbségek helyett a praxisbeli, illetve etikai megegyezésekre célszerű fókuszálni – mindaddig nem győzte meg a szerzőt, míg nem metakommunikatív módon önmagára is alkalmazta a saját meggyőződések kontextusfüggőségének elvét. Ettől saját szubjektív ellentmondás-észlelései elvesztették relevanciájukat, de az intézményes vallási rendszereknél továbbra is függőben maradónak érzi, hogy ezek elfogadják-e az egy-egy mohamedán, illetve keresztény teológus által már közösen vallott megoldást: „Az igazság nagyobb, mint a mindenkori vallásos hagyomány”.

Kulcsszavak

ökumené, migráció, keresztény-islám viszony, Korán, meta-kommunikáció

BETWEEN RELATIVISM AND FUNDAMENTALISM

Károly Varga

Abstract

In a series of studies about the cultural threat posed by the mass migration, the author admitted that he could not resolve the contradiction that has arisen following the ecumenical opening within Christianity, in its relationship to the other world religions. The overview of the relevant scope of theological as well as secular religious studies – which suggested that it is more purposeful to focus on agreements within the praxis as well as ethics instead of doctrinal differences – has not convinced the author, right until he applied to himself the context-dependence principle of individual convictions, from a metacommunicative point of view. As a result, his own subjective perceptions of contradictions lost their relevance; but he still feels it is a pending issue in the case of institutionalized religious systems whether these will accept the solution that is already mutually professed by a few Muslim and Christian theologians: “The truth is larger than any particular religious tradition”.

Keywords

ecumenism, migration, christian-islamic relations, Quran, meta-communication

RELATIVIZMUS ÉS FUNDAMENTALIZMUS KÖZÖTT

Az ökumené paradoxonának metakommunikatív feloldási kísérlete*

Varga Károly

„Be kell vallanom: nem merem állítani, hogy a *világ-ökumené* versus *világ-szinkretizmus* problémájában egyáltalán körvonalazódik is számomra valamilyen megoldás. Hiszen egymásnak ellentmondó tanok közül vagy csak az egyik, vagy egyikük sem lehet igaz.” (Islám pokol és szinkretizmus. *Valóság*, 2017/2)

A mottó egy két éven belül négy szinoptikus írásomban publikált gondolati ív lehanyagoló végpontját jelzi. Ezt az értékszociológiai szempontú globalizáció-értelmezést a *Jel-Kép* 2015/1 számában indítottam, és a közben más lapokban tett kitérők (Varga 2015b, 2016, 2017) után a jelen ötödik részében ugyane folyóiratban kísérem meg a beismert kudarcból valamilyen nyugvópontra juttatni. Tágabb értelemben ez az eszmélődés – ahogy az első cikk főszerkesztői meghívása utalt rá¹ – félévszázadra nyúlik vissza. Tehát a modern magyar szociológia kezdetéig². Míg az előzmények áttekintésére itt nem vállalkozhatok³, a négy friss tanulmányból vett utalásokkal a dolgozat első bekezdéseit a probléma felvezetésének szánom. A második részben áttérek az *ökumené* versus *szinkretizmus* problematikának az eddigi cikkekben borítékolt értelmezésére, középpontban a *muzulmánok nem anonim keresztények* tétel kifejtésével; e második részben szentelek még pár bekezdést a vallások egymáshoz való viszonyával kapcsolatos saját probléma-élményeim elbeszélésének. Végül a harmadik részben *metakommunikatív* reflexióval tekintek vissza a mottóban említett csapdahelyzetre, amitől egyfelől a probléma szubjektív részének *felszámolását*, másfelől a világnézeti rendszerek közötti ellentmondások kezelésének *igényszint-módosulását* remélem.

Értékszociológiai eszmélődés a globalizáció egyes problémáiról

Ami a megtisztelő meghívásra két évvel ezelőtt írt *Jel-Kép*-tanulmányomat illeti, ez valóban visszanyúlt a főszerkesztő által említett múltszázadvégi *Aránypár* cikkben felvetett – de már ott is az 1960-as évekig „visszakövetett” (!) – problémáig: hogyan fordult át a félévszázaddal korábban még világszerte pozitív irányúnak tartott *modernizáció* egy emberöltő alatt a negatív elemek túlsúlyával jellemezhető *globalizációba*? E 2015-ös év *eleji* publikációmnál még előtte voltunk az előszelében már régebről észlelt, de ijesztően konkrét formájában csak az

* Szokásainkkal ellentétben a tanulmányhoz nem lapalji, hanem végjegyzetek csatlakoznak, mivel néhány jegyzet olyan hosszú, hogy lapalji közlésben teljesen széttördelné a törzsszöveget.

év nyarán ránk tört *migrációnak és terrorizmusnak*. Így az a cikk még csak a modernizáció problémájával viaskodott, ahogy az a szociológus Kulcsár Kálmán tételének és Lovas Rezső György atomkutató opponenciájának szembesítésében még korábbról nyitva maradt. Ezután a globalizációt vezérelhető „tudatforradalom”, tematikájában új szerzőcsoport (László Ervin vezetésével) eszmélődését idéztem az emberi evolúció *bifurkációs-ponthoz* érkezéséről, aminek tétje az emberiség önmagával való kibékülésétől remélhető túlélése.

Itt a „szuperkultúra reményének” erősítésére segítséget kerestem a jezsuita paleontológus Pierre Teilhard de Chardin *Emberi Jelenség* című főművében, amely a geogenezisben 2,5 millió éve az első pattintott kovakövel megjelent *nooszféra*⁴ születésében lát garanciát az ember fennmaradására. Ez az „Ómega-elmélet” Spiritualitás és Migráció című *Magyar Tudomány* (2016/2) cikkemben került homloktérbe (ám nem minden kérdőjel nélkül). Ám előtte még 2015. végén a Pécsi Tudományegyetem *JURA* című lapjában e túlélési témát összekapcsoltam a *világmigráció* problémájával. Ez utóbbi súlyossága nyomán korábbi kételyeim is feléledtek. A 20. század egyik legnagyobb katolikus (és egyben ökumenikus) teológusa, Karl Rahner figyelmeztetése, miszerint „a történelem elrontható”, így újból ingásba hozta a Teilhard biztatásában megerősödni látszott spirituális garanciát a túlélésre.

És itt érkeztem el a két *Jel-Kép* tanulmány közötti „szinoptikus kitérők” harmadik, *Iszlám pokol és szinkretizmus* című darabjához⁵, aminek *kudarcbeismerő végszavát* tűztem a jelen írás mottójául. Itt egyfelől tovább nyomultam az apokaliptikus fenyegetés magvának keresésében, és nyertem belátást az *iszlám pokol* mindmáig fennmaradt szadizmusának a hitetlenek minden áron való elpusztítását energetizáló szerepéről.⁶ De másfelől fogas problémaként ütköztem bele a kereszténységnek a *vallások világ-ökumenéjét* immár elfogadó, de a *világ-szinkretizmustól* idegenkedő dilemmájába.

Relativizmus és fundamentalizmus között?

Tanulmányom előzményeinek e futó áttekintése után áttérhetek a legutóbbi, 2017-es *Valóság*-cikk záróakkordjában bevallott elakadásomra, illetve abbéli kísérletemre, hogy e frusztráló töprengésemet a beismert kudarcból intellektuális nyugópontra juttassam el.

Itt tehát a kényszerítő belátással kell kezdenünk valamit, hogy a sajátétől eltérő tanok tévesként való elutasításától⁷ visszalépő vallás *logikai csapdahelyzetbe* kerülhet.⁸ – E kételynek is helyt adó közelítésemet jelzi cikkem megoldást sejtető főcímének e fejezetcímre kérdőjellel lehozott változata. E fejezetcím kérdőjelével egyébként arra is utalok, hogy a témakör 2017-ben meghalt klasszikusa, Peter L. Berger *A kétely dicsérete* című – tanítványával együtt írt – könyvének koncepcióját veszem egyik új orientáló támpontomnak. A csapdahelyzet kognitív síkon való feloldhatatlanságát azért hangsúlyozom, mert a téma átterelése praktikus magatartási szintre könnyebben feloldhatónak mutatja az ellentmondást. A különböző hitelvek követői egymást kizáró dogmarendszereik mellett is közös magatartási platformra juthatnak. Így nem érzem véletlennek, hogy Habermas feltűnést keltő (de egyben vitatott, vagy óvatosabban fogalmazva: kvalifikált⁹) „pálfordulása” szintén érinti a pluralizmus e neuralgikus pontját. A Német Könyvkereskedők Békédíjának 2001-es átvételén a frankfurti Szent Pál-templomban tartott *Dankrede*-jében a hívőknek egy plurális társadalom nyújtotta három alapvető tapasztalata közül épp ezt emeli ki elsőnek: „A vallásos tudatnak először is *kognitívan* fel kell dolgoznia, amit a más felekezetekkel és vallásokkal való találkozás jelent.”

A további kettő is releváns a relativizmus vs. fundamentalizmus, illetve ökumené vs. szinkretizmus kontroverziái – szempontjából: „Másodszor el kell fogadnia a tudományok tekintélyét, amelyek a világról való tudás monopóliumát birtokolják. Végül pedig alkalmazkodnia kell egy alkotmányos állam feltételeihez, amely egyfajta profán erkölcsben alapozza

meg önmagát. E reflexiós mozgás hiányában a monoteizmusok destruktív potenciált fejtenek ki egy feltétel nélkül modernizált társadalmon belül.”

De világos, hogy ezekkel – és különösen a harmadikkal – már maga Habermas is átlendült a könyörtelenül éles *logikai* probléma térfeléről a *magatartási* szféra rugalmasabban kezelhető tematikájába. Ám jóllehet nyilvánvaló, hogy a legnagyobb társadalmi és politikai jelentőséggel e harmadik alapvető tapasztalat bír, és az ünnepeletnek ezzel az utóbbi, *etikai* vonatkozással kellett foglalkoznia, engem mégsem elégített ki az első téma, vagyis „a más felekezetekkel és vallásokkal való találkozás *kognitív feldolgozása*” kötelezettségének csupán futó említése. Így örömmel vettem, hogy a logikai probléma súlyosságát kiválóan érzékelve, az ökumenikus nyitással előállott csapdahelyzet tényét szabatos érveléssel vezette le Turgonyi Zoltán filozófus is (miután konzultációra kértem e cikk korábbi kéziratáról): „Lehet, hogy sokaknak rokonszenvesebb, ha a kereszténység mostantól, ahogy *Várszegi Asztrik* és sokan mások javasolják, azt vallja, hogy csak *keresi* az igazságot, nem pedig birtokolja. Ám a Katolikus Egyház aligha *relativizálhatja* e módon önmagát. A katolicizmus tartalmaz egy sor dogmának minősülő, tehát visszavonhatatlan tanítást, amelyek ráadásul együtt egy rendkívül koherens és logikus rendszert képeznek, s amelyeket a hívőnek *igaznak* kell tartania a szó legszorosabb értelmében. Ráadásul egy igazának tudatában fellépő vallást józan ésszel végiggondolva is célszerűbb választani, mint egy olyat, amely azt állítja, hogy *rajta kívül más vallásban is lehet üdvözülni*.” (Turgonyi 2016. *Kézirat*. Kiemelések: V.K.)¹⁰

Így magam sem tágitok ettől az akut problémaérzetemtől, és a következőkben a konzultált szerzőknél is erre keresek bevilágító elemzéseket. Ám ezek előtt még itt nyúlok vissza saját, hosszú évtizedek alatt átélt világnézeti problémaélményeim felidézéséhez.¹¹ E világnézeti út kanyarulatokat kijelölő „poligonjának” sarokpontjai közül itt a téma éles kontúrozására hármát idézek fel. Egyiket a múlt század ötvenes éveinek legelejéről, tehát még egy kerek évtizeddel a II. vatikáni zsinat előttről, a másikat negyven évvel későbből, a rendszerváltás ideológiai felszabadulásának hajnaláról, a harmadikat pedig egészen a jelenből: a *Pázmány Szociológiai Műhely* első köteteként publikált világnézet-szociológiai vitafórum (Varga, 1999) egyik kontributorának a kötet aktualizáló kiadásához írt mai adalékából.

A jelen tematikára érzékenyítő legerősebb ifjúkori élményem az volt, amikor 1951. őszén, szegedi katolikus teológus hallgató koromban Katona Nándor kispaptársam megütközve mesélte, hogy a nyári vakációban a röszei tiszteletes micsoda furcsa dolgot mondott neki. Amikor ui. szóba került, hogy melyikük felekezetének van igaza, ezt válaszolta: „Neked a katolikusnak, nekem a reformátusnak”. Mi akkor együtt hüledeztünk ezen a „furcsaságon”, hiszen még jó évtizeddel voltunk előtte a XXIII. János által meghirdetett *aggiornamento* (Verheutigung, maivá tevés) korszerű ökumenikus nyitásának.¹² De logikailag ma sem tudom feloldani a jelen cikkem kudarcos mottójáig elhozott verdiktet: „egymásnak ellentmondó tanok közül vagy csak az egyik, vagy [inkább?] *egyikük sem lehet igaz*”.

A négy évtizeddel későbbi másik élményem Weissmahr Béla szintén szegedi teológus hallgató társam Kossuth klubja előadásához fűződik, ahol Szabó Iván erős intellektusú érték-konzervatív politikussal keveredve vitába, vettem be az előadás által aktualizált dilemmát: vajon a lelkiismerete szerint élt tibeti szerzetes halála után a keresztény túlvilág személyiségeivel (Szűz Mária, Szent József, a mindenszentek litániájában felsorolt mártírok, hitvallók) találkozik-e, vagy saját mitológiája szereplőivel? Itt a képviselői ríposztokban edzett vitapartnerem tanácstalan meghökkenése tett rám nagy benyomást: hogy erre bizony *nem tud mit válaszolni*.¹³

Évtizeddel ez utáni, de mába nyúló harmadik tapasztalás Barsi Balázs ferences hitszónok, sümegi gvárdián említett vitaadaléka, illetve ennek kiélezett jelen felújítása. Barsi atya a világnézeti vitakötet Hankiss Elemér-féle adalékára válaszolt, aki így írt: „Kérem, ne vegyék se hatásvadászatnak, se szentségtörésnek, ha azt mondom: azzal, hogy az ember a maga vallásos hitével vagy mitikus képzeletével megteremtette a bűnbeesés mítoszáét, magára vállalta a

felelősséget azért, hogy a gonosz bekerült a teremtett világba. Más szóval átvállalta magára azt a felelősséget, amely Istent terhelné, ha ő maga teremtett volna egy olyan világot, amelyben már eleve jelen volt a gonosz.” Erre Barsi Balázs akkori válasza: „Úgy érzem, Hankiss úr téved. Hátha nem arról van szó, hogy az ember a bűnével magára vállalta a világban lévő rosszat az Isten helyett, hanem arról, hogy az ember tényleg vétkezett és a vétek által jött be a rossz, mert tényleg magában a bűnben van benne a büntetés. Hátha arról van szó, hogy Isten önmagával szemben mintegy istenné tett minket. Hátha arról van szó, hogy a szabadság örjítően nagy felelőség.”

Jelen aktualizált adalékában pedig régi hozzászólásából újracsak ezt emeli ki első helyen: „Hankiss tézise, hogy lovagiasak vagyunk Istennel szemben, ha magunkra vállaljuk az eredeti bűnt, nem helyes. Szerintem Isten ’lovagias’, amikor Ő szentháromságos boldog örök életében elhatározza, hogy embert teremt (és köréje univerzumot), hogy az embert részesítse isteni életéből. Ez az egyetlen lovagias tett, mert belőle semmi haszna. Az Ő szeretete abszolút ingyenes, szeretete alaptalan szeretet: ’Így tetszett neked, Atyám’ – mondja Jézus.”

De még egy kitélt kell idéznem e két évtizedes összecsapás aktualizálásából, mert az itt vizsgálandó *ökumené* versus *szinkretizmus* témájában expliciten provokálja ennek egyik lehetséges megoldását, Karl Rahner „anonim kereszténység” tételét. S mivel ezt még egy összemberiség léptékű szembeállításal élesíti, ezzel alapjában polarizálja a közelítéseket. „Az *anonim kereszténység elmélete is megbukott*. Leállt az egyház missziója. Nem anonim kereszténység van, hanem *bűnbeesett emberiség*, amelynek minden tagjának a lelke mélyén még ott vannak a gyökerek és élet-halál harcot vívnak, hogy megérezhessék a FÉNYT!” (Kiemelések: V.K.)

E „bűnbeesett emberiségre” helyezett hangsúly, úgy tűnik, tényleg útját állja Rahner korszaknyitó megoldásának, amely az újszolasztika elterjedt kegyelem-felfogásával szemben – ahogy rendtársa, Patsch Ferenc (2006) rámutat – felújítja a középkorban jobbra feledésbe ment teológiai irányzatot: „Isten a szellemi teremtményeknek [mint olyanoknak] már eleve felajánlott egy úgynevezett ’természetfeletti egzisztenciált’ (übernatürliche Existenzial).”¹⁴ Innen nézve tehát tényleg nem lehet hermeneutikailag összebékíteni a két álláspontot: az anonim kereszténység lehetőségétől *expliciten* megfosztott *bűnös emberiség* komor képzetét *versus* „a nem keresztény vallási hagyományok *mint olyanok* pozitív értékelését” (kiemelés Patschnál). E rahneri orientáció szerint ugyanis „más vallási hagyományok követői nemcsak vallásuk *ellenére*, hanem egyenesen *azáltal* üdvözülhetnek” (kiemelések szintén Patschnál).¹⁵

Miután így felvillantottam e diszkurzív fejtegetések háttérében meghúzódó három intuitív élményemet (sőt a harmadiknál már el is kezdtem az ütköző attitűdök kognitív megvitatását és ezzel a probléma térfeléről a megoldás térfelére nyomulás kísérletét), ideje, hogy körülnézzek az idevágó vallástudományi irodalom egy szerényebb látókörében.

A muzulmánok nem „anonim keresztények”

A kiút ígéretként hat Küng és van Ess (1998) iszlám-könyvének Isten szava-e a Korán? című fejezetében a következő észrevétel: „Úgy tűnik, mind a keresztény, mind a muzulmán táborban egyre többen ismerik meg a másik fél hitét és ezért kezdenek *önkritikus kérdéseket* föltenni.” (49. o. Kiemelés: V. K.)

S az egyik ilyen keresztény részről feltett önkritikus kérdés mintha egy lépéssel előbbre is vinne e feloldásban. Nem vitás ugyanis, hogy a Szentháromság-tan és a Krisztológia vonatkozásában teljes az elakadás a két ábrahामी vallás közötti közös platform keresésében. Csak-hogy ebben Küngék szerint nem csupán az egyik fél, de *mindkettő* felülvizsgálhatná saját „rendszer-hangsúlyait”. Jóllehet ugyanis szintén vitán felül áll, hogy a megoldás mindaddig kizárt, amíg a Korán időtlen és történelmi kontextussal nem törődő, rituális és jogászi haszná-

latáról¹⁶ nem térnek át a Bibliánál (előbb a protestánsoknál, de a II. vatikáni zsinat óra a katolikusoknál is) immár sikerrel érvényesített történeti-kritikai értelmezésre, ámde egy fontos régi-új felfedezés (már a 19. századi Harnacknál, és mai eszmetörténészeknél friss hangsúlyt kapva) az, hogy miután Jeruzsálem Hadrianus általi lerombolása nyomán a zsidó-keresztények kelet felé menekültek és teljesen elszakadtak hazájuktól, „az a *paradox világtörténelmi helyzet* állt elő, hogy habár a zsidó-kereszténység felszámolódott a kereszténységen belül, *néhány rendkívül fontos tanítása megőrződött és napjainkig továbbél az iszlámban.*”¹⁷ (Küng és van Ess idézi C. Clemen, T. Andrae és H.H. Schaefer kutatási eredményeiből [Küng – van Ess 1998: 198]).

Ez az önkritikát is sugalló belátás természetesen Küng szerint sem jelentheti azt, hogy a hellenista zsinatok (Niceától Kalcedonig) álláspontjaiban kialakult „létező kereszténységen” értelmiségi viták szintjén változtatni akarnának, de másfelől *azt sem* – és ez az előremutató – hogy a muzulmánoktól megkívánhatnánk e zsinatok saját ősbibliai forrásaikhoz képesti eltéréseinek általános elismerését.¹⁸ A helyes álláspont megfogalmazásához Küng még szót ad a hívő muzulmán tudós *Mahmud Ayubé*nak is: „A kölcsönös elismerés és megbecsülés szellemében taníthat az iszlám valamit a keresztényeknek, ami megerősíti őket saját hitükben. *Az igazság nagyobb, mint a mindenkori vallásos hagyomány.*” (Küng – van Ess 1998: 206)

Így a fentebb említett Henri Boulad-i „vádbeszéd” mellé immár felhoztunk egy szekuláris vallástudományi „védőbeszédet” is, ami összecsenghet a keresztény reform-teológus Eugen Biser *Jövő teológiája* nevű iskolájának egyik alaptételével: „A keresztény hit és az egyház jelen krízise nem véletlen és ezért valahogyan magától elmúló korjelenség, hanem egy olyan folyamat utolsó kihatása, amely már nagyon korán elkezdődött: a keresztény kinyilatkoztatásnak *a görög filozófiával való találkozása óta*, és a kereszténység történetének *súlyos következményekkel járó hangsúlyeltolódásaihoz* vezetett.” (Richard Heinzmann idézi Eugen Bisertől a mester temetésén elhangzott búcsúbeszédében: Heinzmann 2014).

Mínt hogy azonban egy ilyen történelmi léptékű „perben” sem lehet az utolsó szó sem a „vádirat”, de ugyanígy a „védőbeszéd” sem, a reáltörténelmi – és nemcsak eszmetörténelmi (!) – „ítéletre” még várni kell. (Írom ezt annak a sokknak a napjaiban, amit a *barcelonai és turkui merényletek* [a gyermekeket gyilkoló *rémületes manchesteri* után] váltottak ki a civilizált világban.) ... És ezzel újabb indítást érzek annak elfogadása felé, hogy az általam makacsul firtatott tan-béli ellentmondások logikai feloldása helyett – a célszerűbb kutatási irány képviselőit követve – a világvallások *hiveinek magatartásán* mérlegeljük „igazukat”.

Nemcsak a fundamentalizmus, de a „vad” relativizmus is kivonja magát a relativizálás alól

A modernitásban törvényszerűen sűrűsödő interakciók magatartást alakító hatása felől nézve Berger és Zijderveld (2009) könyve mintha az *anything goes* lejtőjén való megállhatás reményét villantaná fel azzal, hogy arany középutat ígér a relativizmus és a fundamentalizmus között. E mű nagy ívű gondolatmenete Berger 30 évvel korábbról ismert alaptételéből indul: míg a modernségben a vallások világhelyzetének alakulására a szekularizáció gyakorlatilag alig van hatással, a pluralizáció viszont annál inkább. És világos, hogy épp az itt ható törvényszerűségek vizsgálatától várhatunk érdemi tisztázást az ökumené *versus* szinkretizmus dilemmájában is. E tanítványával együtt írt későbbi művében a pluralista pozíciót két idevágó másikkal, a kirekesztővel (exclusivist) és a magába ölelővel (inclusivist) együtt illeszti be a fentebb említett opciós triászba, megállapítva, hogy a mai nyugati gyakorlatban a legnagyobb támogatottsággal a harmadik rendelkezik, vagyis az, hogy ki-ki ugyan (akár személy, akár közösség) a saját pozíciójához a lehetőségekhez képest maximálisan ragaszkodik, de hajlandó befogadni egyes pozitívnak tartott elemeket riválisaitól is (miközben elismeri, hogy saját

tételei közül sem mindegyik mellett kell azonos szilárdsággal kardoskodnia). E közbülső és többségi álláspontot fogja közre két szélsőséges kisebbségi pozíció: egyfelől a saját rendszerük teljes egészét továbbra is csorbíthatatlanul megvédő *exkluzivista*, másfelől a szorosabb értelemben vett *pluralista*, amely viszont ezzel szemben a teljes kopernikuszi fordulatot képezi. Vagyis itt saját rendszerünk nem „a világ közepe”, hanem az igazságot jelképező Napnak csak egyik, a többivel egyenrangú bolygója.

E közkeletűvé vált triászt két jezsuita teológus a katolikus egyházra pontosabban illőnek vélt változatokkal fejlesztette tovább. Így az anonim kereszténység koncepcióját elemző, fentebb idézett Patsch (2006) nem egészen fogadja el a Rahnerre akasztott „inkluzivista” címkét, bár elismeri, hogy az elmélet az inkluzivizmus címszó alatt vált ismertté; hanem azokkal ért egyet, akik ennek tartalmát kibővítik azzal, hogy Rahner „a végsőig viszi a beteljesedés teológia belső logikáját” (ami persze a vallások között mégis egyedi helyet biztosít a kereszténységnek). Plaschhoz hasonlóan Knauer (2011) fundamentál-teológiai kísérletében a katolikus egyháznak a többi valláshoz való viszonyát szintén nem az inkluzivizmus, hanem az „interiorizmus” kategóriájába sorolható megoldásban értelmezi, amit egy megkapóan szép *költői hasonlattal* illusztrál: „Az interiorizmus értelmében a keresztény üzenetnek más vallásokhoz való viszonyát ahhoz lehetne hasonlítani, hogy ezek, mint ama kövek, amelyek egy bizonyos fényforrás hatására fluoreszkálni kezdenek, azaz színesen úgy villannak fel, mintha a fény a saját bensőjükből jönne. Az ilyen kövek már eleve rendelkeznek azzal a tulajdonsággal, hogy fluoreszkálni képesek, ám ez a tulajdonságuk csak egy megfelelő hullámhosszú fényforrás által nyilvánulhat meg.” (Knauer 2011: 17)

E csodálatos költői metafora talán a témakör eddigi legelőremutatóbb megoldása.¹⁹ De térjünk vissza Bergerék nem teológiai, hanem szekuláris vallástudományi érvelésére. Találón kritikus észrevételük szerint – mint a téma központi magja – e két szélsőségnek, a mértéktelen relativizmusnak és a fundamentalizmusnak pszichológiailag közös a gyökereik, hisz mindkettő azonos módon vonja ki a saját „igazát” a relativizálás követelménye alól. Eszmetörténetileg a relativizmus első lendületében kétségkívül felszabadító kitörés volt a hagyományos fundamentalizmusból, ám hamar kiderült, hogy új veszéllyel jár: érdemtelenül ölelhet magába egészes értelemmel elfogadhatatlan beállítottságokat. Épp ilyen tapasztalatokból állapodott meg a többségi gyakorlat a középutas inkluzivista megoldásnál.

Bergerék tehát miközben így mind a relativizmust, mind a modern fundamentalizmust (amely a hagyományhoz ragaszkodás túlpörgetett változata) a pluralizmus szélsőséges megoldási változata egyikének tartják, addig magát a tágabb értelemben vett pluralizmust („a modernitás politeizmusát”) szükségszerű fejleményként vezetik le a modern élethelyzetből: egyének és közösségek egymásra-hatásai fokozódó sűrűsödéséből. Ennek következtében jelenik meg náluk a kölcsönösen relativizáló hatásrendszer központi kategóriájaként a *cognitive contamination* jelensége²⁰. Fő mondanivalójuk a kétely rehabilitálása annak érdekében, hogy az „igazhitűekkel” szemben (akiket jól-rosszul álcázott fanatikusként tart) ne engedjük eluralkodni magunkon a sajátunkétól eltérő nézetek, ill. képviselőik megsemmisítésének hajlamát. Ebből gondolatmenetem számára azt a feloldó tanulságot szűrhetem le, hogy ha a Bergerformátumú, vitathatatlanul kompetens vizsgálódók is elhajlanak az egymással rivalizáló tanok logikai viszonyának tisztázásától, és az etikai-magatartásra fókuszálnak, akkor ez a saját kiuteresésében is eddigi intuitív és diszkurzív helyzetértelmezésem *meta-kommunikatív* kritikája felé kell hogy hajlamosítson.

A dilemma meta-kommunikatív szintről származható feloldása

Az antropológus Gregory Bateson (1956) ősparadoxonja, miszerint „a kommunikációban a szignált, hogy »ami következik, nem kell komolyan venni«, komolyan kell venni”, új paradigmát nyitott a 20. század pszichológiai és társadalomtudományi gondolkodásában.²¹

Általános jellemzője: kommunikáció folyik benne a kommunikációról. Írásom zárófejezetében is ilyen ételemben használom a Bateson-i formulát a megelőző fejtegetések új szempontból való felülvizsgálatára. Eme új szempontú – a fundamentalizmustól és a „vad” relativizmustól elhatárolódó, azaz saját érveléseimnek is bizonyos mértékű relativizálására hajlandó – megoldásnak már voltak „fogódzói” eddigi fejtegetéseimben. Így például, amikor világnézet-szociológiai kérdésestevéseim mögötti intuitív világnézeti probléma-élményeimet villantottam fel. Vagy ezek vallásszociológiai tárgyalásában nem várt fordulatok bukkantak elől (például a keresztény eszmei hagyományból kimaradt, de a mohamedánban megőrződött kinyilatkoztatási elemek; illetve a teológiai tartalmak költői megjelenítésének integráló-képessége), amelyek *meta*-szintű szemügyre vételéből feloldást remélhetek a tárgyi szinten még zsákutcában maradt problémáimra. Így várhatom egyfelől makacs „logikai diffikultásom” szubjektív előzményei tudatosítása révén történő felszámolását, másfelől a vallási tanrendszerek közötti objektív ellentmondások kezelésének igény szint-módosulását.

Ami tehát az elsőt illeti, magamnak is mintegy kopernikuszi mini-fordulatot kell végrehajtanom, hogy megértsem, miért bizonyult szélmalomharcnak a saját „világnézeti élményemből” kiinduló és mindvégig azok evidencia-érzése által táplált érvelési rendszerem. Meta-szintű reflexióból tekintve épp a már hivatkozott „klerikális priuszom” adhat magyarázatot arra, hogy a hosszú ideig heti- és napirendbe ágyazódott „hitbuzgalmi” gyakorlatok hogyan és miért tarthattak fenn bennem olyan „világnézetinek” érzett probléma-gócokat (például a keresztény papnövendéki versus tibeti buddhista szerzetesi túlvilág-képzetek fentebb említett egymáskizárását), ami a másfajta szocializációs háttérű értelmiségiek, mint az idézett politikus, de további különféle autopoietikus rendszerek (gazdaság, jog, tudomány, stb.) alanyai számára egyszerűen nem is léteznek. Így az el nem hártott ön-relativizálás, ami már elemi „interpretatív fenomenológiai”²² reflektálásban is érvényesülhet, meta-szintű feloldást nyújt világnézeti-élményemre.

Klerikális növendék éveim alatt ugyanis megszoktam, hogy a hét napjait egymástól különböző szakrális asszociációkkal színeztük. Így például szombat Szűz Mária napja volt, szerda Szent Józsefé. Az így a mindennapokba szervezett képzetrendszer feltehetően elégséges magyarázat arra, hogy gyakorló alanyai az annak tárgyában nap mint nap megjelenő túlvilági személyeket úgy tekintsék, mint akikkel „odaát” is találkozni fognak. Természetesen a Habermas féle „tudományos érvényesség-igény” ebben az esetben szóba sem jöhet. Ugyanakkor szintén tőle idézve (mai korszakából): ennek etikai, illetve esztétikai természetű érvényességét tiszteletben kell tartani.²³

Az ellentmondások meta-kommunikatív feloldása jegyében az ön-relativizálásnak az intézményi-objektívra való kiterjesztése viszont már nehezebb feladat.²⁴ Így ennél továbbra sem merem állítani, hogy a meta-szintű reflexió segítségével megoldottam, vagy pláne megszüntettem volna e tanulmánysoron átvonuló problémát. Csak hipotetikus felvetésben vázolok egy érdekesnek érzett feloldási lehetőséget, miután nem véletlenül lelkesültem fel annyira a kereszténység és a többi világvallás viszonyának értelmezésében a Knauer (2011) által javasolt „interiorizmus” megoldása iránt, miszerint e viszonyt leghatásosabban egy magas esztétikai értékű költői metafora („fluoreszkáló kövek”) világítja meg.

A következőkben egyfelől erre az élmény erejű belátásra, másfelől Habermasnak az esztétikus-etikus versus tudományos érvényesség-igények közötti distinkciójára támaszkodva²⁵ idézem Karen Armstrong (1997) elemzését, aki az Istenben rejlő ellentmondások és titkok kezelését még költészetnek tartó Petrarca attitűdjét állítja szembe a teológiát már összefüggő logikával művelő Kálvinéval. Míg Francesco Petrarca bátyjához, Gheradóhoz 1348 december 2-án kelt levelében úgy vélekedett, hogy „a teológia voltaképp költészet, Istenről írott poézis, amely nem azért hat, mert bizonyító erejű, hanem mert átjárja a szívet és lelket”, addig a kereszténység új paradigmájában – ami egyébként *Max Weber* (1982) érvelése szerint a mo-

dem kapitalizmus szellemi elindítója is lett – egy betartandó doktrína-rendszer alakult ki. „A kálvinista hit szerint Istenről éppúgy lehet tárgyilagosan beszélni, mint bármely más jelenségről. Kálvin és követői a kereszténységet egyöntetű és racionális rendszerré akarták formálni, mely vitathatatlan alapigazságokból kiinduló következtetésekből épül fel. A predesztináció kálvinista teológiája példázza, milyen az, amikor az Istenben rejlő ellentmondásokat és titkokat többé nem költészetként kezelik, hanem összefüggéseket kereső, rémületes logikával elemzik. A Nyugat Istene, aki emberi lények millióit szánta volna örökkévaló kárhozatra, még annál is rémületesebbnek tűnt, mint a Tertullianus és Augustinus lefestette könyörtelen istenség. A reformáció és az újdonsült buzgalommal elővett arisztotelizmus révén a protestánsok és a katolikusok úgy vitatták meg Isten kérdését, mint akármely más tényt.” (Armstrong 1997: 336–357)

E Petrarca–Kálvin szembeállítás markáns metakommunikatív kiutat nyújthat a *tertium non datur* szigorú, ám egysíkú arisztotelizmusának kelepcéjéből, miután a vallási tanrendszerek lazább összevetésének is helyt adhat. Ugyanakkor, mint jeleztem, e kísérleti feloldás még nem visz el az említett szellemi nyugvópontig, hiszen a fentebb idézett két tekintélyes álláspont között is vitatott, hogy mi is csak „keressük az igazságot”, vagy már „birtokosai vagyunk”.

Irodalom

- A Korán.* (2010) Hungarian translation © Serdián Miklós György. ISBN 978 936 9431 76 8
- Armstrong, Karen (1997) *Isten története: A judaizmus, a kereszténység és az iszlám 4000 éve.* Európa könyvkiadó, Budapest.
- Ádám Antal (2015) *Bölcseletek, vallások, jogi alapértékek.* Pécsi Tudományegyetem ÁJT Kar.
- Bateson, Gregory (1956) The message 'this is play.' In: B. Schaffner (ed.) *Group Processes: Transactions of the Second Conference.* (pp. 145–242) Josiah Macy, Jr. Foundation, New York.
- (XVI.) Benedek pápa (2006) Hit, ész és egyetem: emlékezések és reflexiók. Regensburgi egyetemen tartott előadás. *Mérleg*, 2–3. 314–324.
- Beniger, James. R. (2005) *Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai.* (Az információs társadalom klasszikusai) Gondolat–Infonia, Budapest.
- Berger, L. Peter (1979) *The Heretical Imperative: Contemporary Possibilities of Religious Affirmation.* Doubleday, New York.
- Berger, Peter L. – Anton C. Zijderveld (2009) *In Praise of Doubt: How to have convictions without becoming fanatic.* Harper Collins Publishers.
- Biser, Eugen (2005) *Theologie der Zukunft. Eugen Biser im Gespräch mit Richard Heintzmann.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, München.
- Buda Béla (2005) *Pszichoterápia. Kapcsolat és kommunikáció.* Akadémiai, Budapest.
- Cupitt, Don (1997) *Eltűnt istenek nyomában: A vallásosság jövője.* Kulturtrade, Budapest.
- Goffman, Erving (1974) *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience.* Harper and Row, London.

- Habermas, Jürgen (1994) A cselekvésracionális aspektusai. In: Habermas, J. (1994) *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest.
- Habermas, Jürgen (2011) Hit, tudás – megnyitás. <http://www.inaplo.hu/nv/200112/17.html>
- Heinzmann, Richard (2014) Búcsúbeszéd Eugen Biser temetésén.
- Knauer, Peter (2011) Christus in den Religionen – Interiorismus, Dialog, Pluralismus. In: Polykarp Ulin Agan SVD (Hrsg.) *Pluralistische Religionstheologie und Mission*. Steiler Verlag, Nettetal. 81–106.
- Knauer, Peter (2015) A hit alapvetése napjainkban: Hogyan épül újjá a fundamentális teológia? *Mérleg*. 114–122.
- Korpics Márta – P. Szilczl Dóra (2007szerk.) *Szokrális kommunikáció*. Typotex, Budapest.
- Kulin Ferenc (2017) A szociológia esélyei. *Magyar Művészet*, 2017. március.
- Küng, Hans – Josef van Ess (1998) *Párbeszéd az iszlámról*. Palatinus, Budapest.
- László Ervin (1999szerk.) *Tudat forradalma: Két nap beszélgetés S. Grof, László E. és P. Russell között*. Új Paradigma kiadó, Budapest.
- László, Ervin – Dennis, Kingsley. L. (2013) *Dawn of the Akashic Age: New Consciousness, Quantum Resonance, and the Future of the World*. Rochester, Vermont and Toronto, Canada: Inner Traditions.
- Luhmann, Niklas (2000) *Die Religion der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Meyer, William, J. (2007): Privát hit vagy nyilvános vallás: Habermas vallási felfogásában bekövetkezett változás értelmezése. In: Korpics – Szilczl (2007szerk).
- Minois, Georges (2012) *A pokol története*. Atlantisz, Budapest.
- Patsch Ferenc (2006) Karl Rahner és a nem keresztény vallások. *Vigilia*, november.
- Rác Zsolt – Kassai Szilvia – Pintér Judit (2016): Az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) mint kvalitatív pszichológiai eszköz bemutatása. *Magyar Pszichológiai Szemle* 71 (2) 313–336. <https://doi.org/10.1556/0016.2016.71.2.4>
- Rahner, Karl (1984) Das geistige Testament Rahners. Der Freiburger Vortrag zur Feier seiner 80. Geburtstages: Erfahrungen eines katholischen Theologen.
- Scholl, Norbert (2006) *Der Geheimnis der Drei. Kleine Kulturgeschichte der Trinität*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Szelényi Iván (2014) Fénykör. *Magyar Tudomány*, március: 376.
- Teilhard de Chardin, Pierre (1955, 1980) *Az emberi jelenség*. Gondolat, Budapest.
- Turgonyi Zoltán (2015) Módszertani ateizmus és dezentropocentrizmus: Előzetes megjegyzések egy kidolgozandó természetjog-elmélethez. *Iustum Aequum Salutare*, XI. 1. 145–166.
- Turgonyi Zoltán (2016) Hozzászólás a jelen cikk előző változatához. Kézirat.
- Varga Károly (1998) Az aránypár megoldása. A modernizáció kommunikációs elmélete 30 év után. *Jel-Kép*, 1998/3.
- Varga Károly (1999) *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. Világnézet-szociológiai hipotézisek megvitatása*. Osiris, Budapest.

- Varga Károly (2013) *Fénykör: Értékszociológia, Nemzetstratégia.* (Geert Hofstede előszavával) Akadémiai, Budapest.
- Varga Károly (2015a): A „reflexív modernitástól” az „emberi jelenségig” *Jel-Kép*, 2015. 1. (1–19.) <https://doi.org/10.20520/jel-kep.2015.1.1>
- Varga Károly (2015b) Evolúciós hipotézisek és alkalmazásuk a migrációra. *JURA* 21: (2) 264–70.
- Varga Károly (2016) Spiritualitás és migráció. *Magyar Tudomány*, szeptember (1118–1129)
- Varga Károly (2017) Iszlám pokol és szinkretizmus: Az ábrahámí vallások Istenének „árnyoldala” és „evolúciója”. *Valóság*, február.
- Varga Károly (2017) Honfitársunk, kedves Péter Boulad! *Magyar Idők*, 2017 június.
- Weber, Max (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások.* Gondolat, Budapest.

JEGYZETEK

- ¹ Kedves Károly, fellapoztam a *Jel-Kép* 1998/3. számában *Az aránypár megoldása. A modernizáció kommunikációs elmélete 30 év után* című tanulmányodat. Ma is frissnek és gondolatébresztőnek hat. Nagyon örülnénk, ha ebből a „csírából” újra sarjadna számunkra egy írásod. Előre is köszönjük. Barátsággal üdvözlöl [Terestyéni] Tamás
- ² E kezdetről Kulin Ferenc A szociológia esélyei című új esszéjében (*Magyar Művészet*, 2017. március) így ír: „Ez a kezdet egy marxista-leninista ideológiai tabu megtörése volt, amely az értékfogalom politikai gazdaságtani használatán (használati érték, csereérték) kívül tiltotta az akkor még „burzsoá áltudományként” aposztrofált szociológiának (Fedoszejev-tankönyv) ezt az „idealista” elemző kategóriáját. A tabutörés természetesen nem mehetett végbe intézményi támogatás nélkül. Ezt a Hegedűs András által 1962. decemberében a Magyar Tudományos Akadémia kebelében megalakított Szociológiai Kutatócsoport nyújtotta. Hegedűs az 1956-os magyar forradalom kitörésekor a rossz oldalon álló szovjet-báb miniszterelnök volt, aki azonban a forradalom leverése után, a Kádár rendszerben egy ideig még megmaradt befolyásával elérte, hogy a történelmi materializmus mellett polgárjogot és akadémiai bázist nyerjen a nyugati szociológia diszciplínája... Az ideológiai tabutörést Varga Károly neve jelzi. Charles Morris *Varieties of Human Value* (1956) című könyvéből adaptált vizsgálati rendszerrel neki sikerült először (1963-ban) feltérképeznie és nemzetközi összehasonlításba vonnia a magyar egyetemi ifjúság értékrendszerét, öt egyetem csaknem ezer hallgatójának mintáján. Ebből a felvételtől született Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása: Nemzetközi összehasonlítás címen írt doktori disszertációja, ami az Akadémiai Kiadó *Szociológiai Tanulmányok* sorozatában 1968-ban jelent meg (angol összefoglalója pedig 1970-ben *The View of Life of Hungarian Students: An International Comparison* címen a *Journal of Cross-Cultural Psychology*-ban). Róla írta Szelényi Iván: „Két-három évtizeddel megelőzte a mai szociológiában uralkodóvá váló »kultúrszociológiai« megközelítést. Ennek lényege, hogy nem a társadalmi struktúrából magyarázzák a kultúrát (ez volt az, amit a kultúra szociológiájának nevezünk), hanem a kultúrából értelmezik a társadalmi struktúrát (ezért értékszociológia vagy kultúr-szociológia). Ezt az elméleti megközelítést Jeffrey Alexander [Szelényi Yale egyetemi kollegája] vezette be a 90-es évek közepén; őt Varga majd három évtizeddel előzte meg.” *Magyar Tudomány*, 2014/3. sz., 376. [Ha e túlzó kollegiális méltatásnak volna igazság-magva, az azzal függhetne össze, hogy a modern magyar szociológiát megalapító szociológus team ifjú tagja már filozófiai és teológiai tanulmányokat tudhatott maga mögött. (V. K.)]

- ³ Hanem Fénykőr: *Értékszociológia, Nemzetstratégia* című könyvemre utalok (Akadémiai Kiadó, 2., aktualizált és bővített kiadás, 2013, /utánnnyomva 2014/, 674 oldal), amiről a *Jel-Kép* 2014/4 száma is közölt recenziót (Tóth Ákos: Értékdiskurzus és köznevelés).
- ⁴ A nooszféra a görög νοῦς (nous) szóból származik, melynek jelentése: elme, tudat. A nooszféra az ember tevékenysége által befolyásolt övezete a Földnek, tehát a globális tudat szférája, „csúcса” a bioszférának.
- ⁵ Ezt a *Valóság*-tanulmányt az aktualizálandó világnézet-szociológiai vitakötet (Varga 1999) bevezetőjének is szántam, hasonlóan ahhoz, ahogy *Értékek fénykörében: 40 év értékutatás és jelen országos értékvizsgálat* című könyvem (Akadémiai Kiadó, 2003) ugyanezen kiadó *Fénykőr: Értékszociológia, nemzetstratégia* címen kerek évtized múltán aktualizált és bővített változatban (674 oldal) újra kiadta. Itt pedig nem is csak egy, hanem kerek két évtizedes időtávon átívelő aktualizálását tervezem *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom* című és *Szociológiai hipotézisek a világnézeti helyzet alakulásáról* alcímű (Pázmány Campus, 1999; Osiris, 1999, 300 oldal) vitakötetemenek. – A jelen ötödik, immár a szinkretizmus problémáját fókuszba vevő és meta-kommunikatív úton tisztázni próbáló esszé az aktualizálandó vitakötet második bevezetőjének is szánom.
- ⁶ Ezt a témát az egyiptomi jezsuita Henri Bouladnak a 2017 virágvasárnapján a kopt keresztények elleni iszlám merénylet után közölt vádiratára (*Magyar idők*, április 28.) ugyanoda írt válaszcikkemben is kiemeltem, egyetértve vele abban, hogy a két világvallásnak az erőszakhoz való különböző viszonya egyfelől szentirati előzményeiben, de másfelől és főleg az ezek értelmezésének eltérő fejlettségi fokával függ össze. Míg ugyanis a kereszténységnek előbb protestáns, majd évszázados késéssel katolikus szárnya is ki tudott bontakozni a szent iratok olvasatának „maradi és középkori felfogásából”, addig az iszlám dogmatizmus azzal, hogy „az Allah »nem alkotott« (vagyis örök, változatlan) szavaként felfogott Koránnal kapcsolatban megtilt minden próbálkozást az utólagos értelmezésre, az iszlám országokat a visszamaradottság és stagnálás állapotában tartotta”. Minek következtében, míg a felszínes nyugati közvélemény a muzulmán túlvilágnak csak érzéki arcát, a paradicsomi élvezetek vízióját ismeri, veszélyes vakfoltja van annak döntőbb részlege, az iszlám pokol mindmáig virulens magatartásformáló, ezen belül kegyetlenséget fenntartó (!) funkciójára. Nem nehéz belátni, hogy a mindmáig a túlvilági tűzóceán víziójától vezérelt fundamentalista muszlimok bőven termelik ki maguk közül az öngyilkos merénylők százait, ezreit, akik most közvetlenül fordítják vissza ránk, a keresztiesek „jogutódaira” eme kitartóan megőrzött tudati szintjükön a saját vallásuknak a középkori keresztény fenyegetéssel azonos intenzitású parancsát: eltüntetni a hitetleneket a föld színéről.
- ⁷ Lásd XII. Piusznak a „lelkiismereti szabadság” elvét még mereven elvető állásfoglalását, *aki óva int „egy olyan Egyháztól, amely meggyengíti Isten törvényét, az emberi vágyakhoz igazítja, és amelyik átengedi magát a napi közvélemény futóhomokjának”*. (1949. február 20-i prédikációja Róma népéhez)
- ⁸ A katolikus egyház esetében ilyen lényegi engedménynek lehetünk tanúi a II. vatikáni zsinat óta, de főleg Ferenc pápa meglepő megnyilatkozásaiban. Azzal ugyanis, hogy egy vallási intézmény az illetékességébe tartozó témakörben az igazság elérésének esélyéből immár nem zárja ki „konkurrensait”, ezzel logikailag saját magát is ugyanabba a karanténba rekesztheti: a tévelygések (illetve agnosztikus tanácstalanság) „pokol tornácára”, amit korábban szilárd könyörtelenséggel amazok számára tartott fenn. Ezzel az ökumenikus gesztussal a relativizmus lejtőjére kerülhet, ahol kognitív síkon nincs megállás a narratívák egyenrangúságába való beletörődésig.
- ⁹ Vö. Meyer (2007) tanulmányát Habermas „pseudo-megtéréséről”.
- ¹⁰ Turgonyi gondos érvelésének az aláhúzott egyetlen passzusához fűznék pontosítást. A dogma igaznak tartásához rendelt módhatározó szintagma: „a szó legszorosabb értelmében”, nyilván szerinte sem tartalmazza a Habermas-féle „tudományosan ellenőrizhető érvényesség-igényt”, vagyis valójában ő sem próbálkozik a probléma szoros értelemben vett kognitív megoldásával.
- ¹¹ Ezt a műfajt eddig nemigen gyakoroltam. Itteni használatának fő impulzusa az lehetett, hogy amikor az említett világnézet-szociológiai vitakötet aktualizálására új kontributorként kértem fel a

múlt század hatvanas éveitől KSH-s és Szociológiai Intézet-beli kollegámat és barátomat, Szelényi Ivánt (akinek *Fénykör* c. könyvemről írt recenzióját itt a 2. végjegyzetben idézi Kulin Ferenc), Iván azzal az akkor számomra furcsán hangzó kikötéssel mondott igen, hogy amihez voltaképp kedve van, az saját szubjektív világnézeti alakulásának áttekintése. Azóta rádöbentem, hogy az utóbbi egy-, fél-évtized világnézeti földindulásában szinte csupán ennek a közelítésnek lehet igazi hitele (tekintve például az olyan jelenségeket, mint az új pápának az eddigi egyházfői gyakorlattól elütő és esetenként még egyes saját híveinél is értetlenséget kiváltó megnyilatkozásai). Ennek belátása nyomán nem csupán a saját magam számára, de a felkért vitapartnerek számára is azt érzem a legfontosabbnak, hogy az intézményi affiliációink elhalványításával inkább saját legszemélyesebben átélt világnézeti meglátásainkat tárjuk a hasonlókkal jövő vitatársak elé.

- ¹² Katona Nándort (1930–1996) pár év múlva rendkívül hatékony ifjúság-pasztorációja miatt az ÁVH durván meghurcolta, majd az egyházmegye általános püspöki helynökeként viszonylag fiatalon fejezte be stressz-teli, hősies életét. (R.I.P.)
- ¹³ Ahogy ezt a kérdést a Knauer féle igényes, messzemenően a II. vatikáni zsinat szellemiségében eljáró új hitvédelem közelítésmódját alkalmazva sem látom megválaszolhatónak. Így Knauer (2015) új elmélete („A hit alapvetése napjainkban: Hogyan épül újjá a fundamentális teológia?”) számomra azért mégsem egészen releváns, mert említett három „diffikultásom” közül e másodikra nem tudok választ csiholni belőle.
- ¹⁴ Ez kvadrál a másik jezsuita reform-teológus, Teilhard de Chardin antropológiai koncepciójával, amely a nooszféra létrendjét tartja a fejlődő univerzum más eseménnyel össze nem hasonlítható jelentőségű újdonságának. Teilhardnak ez a nooszféra és Ómega-pont elmélete ezért is ütközik frontálisan a magas skolasztika képviselőinek (Tamásnak, Bonaventurának) a mai plauzibilitás-struktúrán már kívül eső tanával, miszerint az emberiség többsége örökre elkárhozik (Minois 2012: 290). Mi értelme volna ugyanis a nooszféra kialakulásának és több millió éves evolúciójának, ha tagjainak többsége örökké, tehát az Ómega-pont – fizikailag a „Nagy Reccs” vagyis az univerzum vége, teológiailag az „Utolsó Ítélet” – után is totális kudarc állapotában maradna (akár elmondhatatlan kínok közepette, mint a kereszténység korábban tanította és az iszlám mindmáig állítja, akár „csupán” örök magányban, ahogyan Ferenc pápa aposztrofálja a gazdagok elkárhozását).
- ¹⁵ Ugyanakkor el kell ismernünk: Barsi-idézetünk záróakkordja mintha mégis tartalmazna valamilyen implicit nyitást egy antropológiai léptékű vallás-koncepcióra. (Érdeklődéssel várjuk ennek a felújított vitakötetben való explicit kifejtését.)
- ¹⁶ Ahogy ennek egyik botrányos következményét, a nőkérdésnek az iszlám világban való megoldatlanságát Küng is kiemeli: „Csak ezáltal kerülhető el, hogy az írásmagyarázat kénytelen legyen interpretációs trükkökhöz folyamodni, vagy hogy megmerevedjen a betűhöz való görcsös ragaszkodásban. Szükséges tehát egy más korban és más társadalmi kontextusban keletkezett vallási és erkölcsi üzenet értelmileg becsületes lefordítása a jelen kor számára.” (133. o.) A Korán 2010-es magyar kiadásából idézve például a 4. szúrát, ennek 34. versében ezt olvashatjuk: „A férfiaknak felhatalmazása és felelőssége van a nőekkel szemben, hisz Isten az egyiket a másikkal szemben előnyben részesítette, és ez azért is így van, mert a férfiak a vagyonukból adnak a nőknek. A jóra való nők alázasak, és magukban tartják azt, amit Isten akarata szerint meg kell tartaniuk. Azokat a nőket, akiknek tartotok az ellenkezésétől, részesítsétek figyelmeztetésben, és tartsátok magatokat távol tőlük a hálószobákban, és legyintsétek meg őket. De ha engedelmeskednek, akkor a továbbiakban ne tegyetek ellenük semmi mást.” (57. o.)
- ¹⁷ Legfőképp, hogy a muzulmánok a hellenisztikus zsinatokból már kimaradt eredetibb Jézus-kép egy változatát őrzik: „A legnagyobb próféta és Isten küldötte, aki mint Isten szolgája különös kitüntetésben részesült, kezdve szüztől születésétől az Istenhez való felemelkedéséig.” (203 o., kiemelés az eredetiben.)
- ¹⁸ A Szentháromság-tan iránti muszlim „allergiát” pedig hihetően értelmezik Küngék a Mohamed előtti arab politeizmustól való radikális elhatárolódás kisiklott utóhatásaként. (Vö. még Scholl, 2006)

- ¹⁹ E világ-ökumené jegyében fogant megoldás-kísérletek ugyan a katolikus egyházi hagyomány „extra Ecclesiam nulla salus” exkluzivista álláspontjához képest lényegi előbbre lépést jelentenek – kitüntetetten a megfelelő hullámhosszú fényforrásra saját (!) fizikai adottságukból felvillanni képes kövek metaforája –, de féltő, hogy az érintettek még ezeket is bekebelezőnek érzik. A szépirodalomnál maradván a muzulmánok bizonyára nem követnék Molière Monsieur Jourdain-jének rajongásával, ha „előléptetnék” őket anonim keresztényekké, aki végtelenül hálás a felvilágosításért, miszerint egész életében prózában beszélt: «Par ma foi! il y a plus de quarante ans, que je dis de la prose sans que j'en susse rien, et je vous suis le plus obligé du monde de m'avoir appris cela.» Az idézett Patschtanulmány nem is csinál titkot abból, hogy az anonim kereszténység tana apologetikai vagy missziós célokra használhatatlan, ami beláthatóan érvényes Knauer interiorizmusának lírai toposzára is.
- ²⁰ Ami egyszerűen magyarítva „ismereti átfertőződést vagy szennyeződést” jelent, de Berger rendszerének másik központi fogalma, a plauzibilitás-struktúra segítségével kidomboríthatjuk ennek előrevivő jelentőségét. Eszerint a „híhetőségek strukturált halmaza” ugyan vallási meggyőződések szerint különbözik, de egyes szegmenseikben (a marginálisokban inkább, mint a centrálisokban) az életvilági kölcsönhatások nyomán át is fedhetik egymást. – A fertőzés/szennyezés fogalom durva negatív asszociációi miatt más szerzők, például Niklas Luhmann (2000) inkább az inter-penetration (egymásba áthatolás) kifejezéssel írják le az önreferenciális rendszerek (politika, tudomány, gazdaság, jog, nevelés, intim szféra stb.) bizonyos mértékű egymásba szivárgásának jelenségét. Azt tehát, amikor ezek a másik rendszer felépítésére rendelkezésére bocsátják saját összetettségüket, és ezzel kölcsönösen úgy befolyásolják egymás struktúrájának alakulását, hogy önállóságuk sem vesz el. Vagyis egymás számára mégis csupán környezetek maradnak. Luhmann ugyan épp a vallás vonatkozásában azt hangsúlyozza, hogy jóllehet ez is az autopoietikus rendszerek egyike, mégis vele kapcsolatban az inter-penetráció zavara merül fel. A vallás felől ugyan a többi rendszer felé nagyon is érkeznek ilyen egymásba hatolást szorgalmazó óhaj, ám ez utóbbiaknak legalább két évszázad óta „eszük ágába sem jutna” önleírásukban azt hangsúlyozni, hogy számukra pedig a vallás jelenti rendszerük környezetét. (Például egy tudományos laboratóriumban folyó kísérlet esetében fel sem mérülne, hogy ilyenkor nem szükséges imádkozni azért, hogy a kísérlet sikerüljön, mert az ilyesmi, ha hatékony volna, épp a kísérlet feltételeit sértené: így a ceteris paribus elvet vagy a releváns változók teljes számbavételének elvét). (Luhmann 2000: 283). Ugyanakkor a *cognitive contamination* pozitívabb árnyalatú szinonimájaként értelmezve, ez a szinkretikus átszivárgási jelenség nagyon is termékeny lehet magában az önreferenciális vallási rendszer „belvilágában”.
- ²¹ Ez a tárgyi szint és meta-szint közötti megkülönböztetés valóban annyira „ősi” jelenség, hogy már a magasabb rendű állatok (hódok, kutyák, ragadozók, emberszabású majmok) társas kapcsolataiban is megtaláljuk: ők is képesek kommunikálni, ha agresszív viselkedésük csak játék. E metakommunikatív szint az embernél éppúgy minősítheti a direkt közlés tartalmát, mint a közlő felek közötti viszonyt, illetve a közlési szituációt (vagy mindegyiket egyszerre). Ilyen értelemben adtam az „Életmű meta-szintről” címet Buda Béla *Pszichoterápia: Kapcsolat és kommunikáció* (Akadémiai kiadó, 2005) könyvéről írt recenziómnak (Magyar Tudomány, 2006, 10. sz.), miután felfigyeltem arra, hogy ő szokatlan módon saját szakmai fejlődése elméleti és terápiás gyakorlati szakaszainak összefoglalóit meg-megszakítva von párhuzamot ezeknek és magának a pszichoterápiás szakmának fejlődési etapjai között. (Vö. még: Goffman 1974)
- ²² Ennek ide alkalmazható lényegi mozzanata csupán annyi, hogy egy jelenség valós megértéséhez annak kontextusából kell kiindulnunk, majd ugyanoda visszatérnünk (Rácz et alii 2016).
- ²³ Ez a megoldás hasonlít a Cupitt (1997) által felvetetthez, amely szerint a vallások tudományelőtti megalapozásának „eltűnése” után is célszerű megőrizni belőlük néhány, életünket gazdagító beállítottságot.
- ²⁴ Berger és Zijderveld is Arnold Gehlen nyomán azt emelik ki, hogy az előítélet jellegűvé szilárdulható attitűdrendszerek legfőbb energetizálója az intézményi affiliáció.
- ²⁵ Harmad felől a már idézett Cupitt (1997) könyvnek „A költői teológia” című fejezetéből idézek egy nagyon hasonló szembeállítást: „A középkori szerzetesek allegorikus és misztikus szentírás-értel-

mezésével szemben... a reformáció színrelépésével mind az egyházak, mint az uralkodók a jog segítségével kezdték betartatni a doktrínákat, s ehhez egyedül elfogadhatónak kellett kikiáltani valamelyik értelmezést, szemben az összes többivel, amelyre tilos volt gondolni... A hit állításait úgy kellett elfogadni, mint a természetfölötti állapotok és események realiztikus vagy szó szerint igaz leírásait... Mindezek a doktrínák gyakorlatilag megsemmisítették a teológiát mint epikai, kulturálisan fontos foglalatosságot... [A filozófusok hatásánál is] fontosabb megértenünk milyen nagy mértékben emésztette el önmagát a nagy keresztény hagyomány már a felvilágosodás kezdeti szakaszában, amikor katasztrofálisan megrészegült a szószerintiségtől és a nyelv ellenőrzésének lehetőségétől. A hosszú távú következmény a római katolicizmus mára kimerült tekintélyelvűsége, illetve a protestáns fundamentalizmus kiüresedése.” (Cupitt 1997: 114–115) Az erősen valláskritikus szerzőnek eme passzusa a keresztény tanfejlődésnek olyan pontját érinti, amelytől előbb a protestáns bibliakutatás, de később a katolikus is tovább haladt, és így a kereszténység épp a Biblia tudományos (történelmi és kontextuális) vizsgálhatóságával különbözik a Korán szószerinti (rituális és jogászi) szövegértelmezésétől. Mindazon következményekkel együtt, amikre Henri Boulad mutatott rá az iszlám erőszak hamis kezelését elmarasztaló vádiratában. (A vallás és a jogi alapértékek kapcsolatához vö. Ádám 2015)